

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ЖЎРАЕВ ШУКУРИЛЛО РАХИМОВИЧ

**МУҲАММАД ШАЙБОНИЙ АСАРЛАРИДА ХАЛҚАРО
МУНОСАБАТЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС
ХУСУСИЯТЛАРИ**

24.00.03 – Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
диссертацияси автореферати мундарижаси**

**Content of Dissertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD)
on Historical Sciences**

**Оглавление автореферата доктора философии (PhD)
по историческим наукам**

Жўраев Шукурилло Рахимович

Муҳаммад Шайбоний асарларида халқаро муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари.....3

Juraev Shukurillo Rakhimovich

The peculiarities of the regulation of international relations in the works of Muhammad Shaibani.....23

Жураев Шукурилло Рахимович

Особенности регулирования международных отношений в произведениях Мухаммада Шайбани.....41

Эълон қилинган ишлар рўйхати

list of published works
Список опубликованных работ.....46

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ЖЎРАЕВ ШУКУРИЛЛО РАХИМОВИЧ

**МУҲАММАД ШАЙБОНИЙ АСАРЛАРИДА ХАЛҚАРО
МУНОСАБАТЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС
ХУСУСИЯТЛАРИ**

24.00.03 – Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2021.1.PhD/Tar893 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифаси (www.iiaw.uz.uz) ҳамда «ZiyoNET» ахборот–таълим портали (www.ziynet.uz)да жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Юсупова Нигора Жалолиддин қизи
юридик фанлар доктори, доцент

Расмий оппонентлар:

Ражабова Мавжуда Абдуллаевна
юридик фанлар доктори, профессор

Нажмиддинов Зафар Хошимжонович
тарих фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил «__» сентябрь соат __ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiaw.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (99-рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiaw.uz)

Диссертация автореферати 2022 йил «__» августда тарқатилди.

(2022 йил 11 августдаги 7 рақамли реестр баённомаси.)

Д.Р.Махсудов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, тарих фанлари доктори (DSc), доцент

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филология фанлари доктори (DSc), доцент

З.М.Исламов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда мусулмонларнинг 47 фоизини ташкил этувчи ҳанафий мазҳаби вакиллари учун ибодат (العبادة) ва муамалот (المعاملات) фикҳида Муҳаммад Шайбонийнинг (132/749-189/805) асарлари асос вазифасини ўтайди. Ўрта асрлар ислом давлатларида халқаро муносабатлар (السير) тизимини шакллантиришда Шайбоний асарлари энг мўътабар манбалар сифатида қабул қилинган. Олимнинг асарлари аббосийлар, темурийлар, усмонийлар каби йирик сулолаларнинг халқаро муносабатларга оид ҳуқуқий нормалари учун асос вазифасини ўтаган. Шайбонийнинг халқаро муносабатларга оид асарларига ўн икки аср давомида фақиҳлар томонидан бир неча шарҳлар ёзилгани ҳам ушбу асарлар аҳамиятининг юксаклигидан далолат беради. Шу жиҳатдан, Муҳаммад Шайбоний асарларида келтирилган халқаро муносабатларнинг фикҳий, ижтимоий ва дипломатик йўналишдаги қарашларини ёритиб бериш долзарб аҳамиятга эга.

Дунёдаги илмий-тадқиқот марказларида ислом ҳуқуқининг халқаро муносабатларга доир қоидаларини атрофлича ўрганиш ва уларнинг мазмун-моҳиятини очиш бериш бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу жараёндаги тадқиқотлар давлатлараро муносабатлар (العلاقات الدولية), динлар ва миллатлар ўртасидаги ўзаро бир-бирини тушунишга қаратилган изланишлар (التسامح), турли низоларнинг олдини олиш, аҳоли миграцияси (الهجرة البشرية), халқаро гуманитар қоидаларни (القانون الدولي الإنساني) такомиллаштириш, аёллар, болалар ва кексаларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш каби йўналишларда амалга оширилмоқда. Ушбу илмий изланишларда халқаро муносабатларнинг замонавий муаммолари билан бир қаторда уларнинг тарихий асосларини ёритишга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Янгиланаётган Ўзбекистонда миллатлараро ва динлараро тотувлик анъаналарини мустаҳкамлаш борасида ислом ҳуқуқи манбалари ва улардаги тинчликпарварлик ғояларини ўрганишга кенг имкониятлар яратилмоқда. Бунинг натижаси сифатида олимлар томонидан: Бурҳониддин Марғинонийнинг “ал-Ҳидоя” (الهداية – “Тўғри йўл”), Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшанийнинг “Жомий аҳком ас-сиғор” (جامع أحكام الصغار – “Бола ҳуқуқлари кодекси”), “Исломда соғлом бола тарбияси”, “Кифоя”, “Фикҳий йўналишлар ва китоблар”, “Ҳанафий фикҳидан савол-жавоблар” каби китоблар нашр этилди. Ҳанафий фикҳининг назарий асосларини ишлаб чиққан олим Муҳаммад Шайбонийнинг илмий меросидаги динлараро бағрикенглик, урушларнинг олдини олиш, тинчликни асраш, элчилик муносабатларини ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлар муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма

манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузурида Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорларида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ислом ҳуқуқида, хусусан, Муҳаммад Шайбонийнинг асарларида халқаро муносабатларни тартибга солиш билан алоқадор масалалар Ғарб ва Шарқ олимлари томонидан кенг миқёсда тадқиқотларга жалб этилган.

Европалик олимлардан М.Хаддурий, Х.Башир, А.Довуди, Ж.Эспозито, Ж.Жонсон, Мари-Луиза Фрик¹ кабилар ислом ҳуқуқида уруш ва тинчлик масалалари, мусулмон давлатчилиги ва халқаро муносабатлар тарихи борасида тадқиқотлар олиб борганлар. Жумладан, англиялик профессор Холид Рамазон Башир ўзининг “Ислом халқаро ҳуқуқининг тарихий асослари ва Шайбонийнинг Сияри” номли рисоласида халқаро муносабатларга оид тарихий манбалар, уруш ва тинчлик, сулҳ қоидаларининг мазмунини очиб беришга ҳаракат қилган. Шундай бўлса-да, ушбу асарда классик диний манбаларда келтирилган халқаро муносабатлар билан боғлиқ жиҳатларга эътибор қаратилмаган.

Шарқ мусулмон олимларидан Ваҳба Мустафо Зуҳайлий, Анке Иймон Боузенита, Усмон Жумъа Замирий, Муҳаммад Дасуқий, Муҳаммад Мунир, Муҳаммад Содик Афифи, Исрофил Балчи, Айтен Вахапоглу Эрол² ва бошқалар Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг ислом фикҳидаги роли ҳамда олим илмий меросини ёритиб беришга ҳаракат қилганлар. Малайзия халқаро ислом университети профессори Анке Иймон Боузенита ислом илмлари бўйича машҳур олим Абдуррахмон Авзойининг ислом халқаро ҳуқуқи –

---

¹ Bashir K. Islamic International Law Historical Foundations and Al-Shaybani’s Siyar. – Aberdeen: The University of Aberdeen, 2018; Khadduri M. The Islamic Law of Nations: Shaybani’s Siyar. – Maryland: Johns Hopkins University Press, 1966; Dowudi A. The Islamic Law of War. – New York: Macmillan, 2011. – 338 p.; Esposito J. Unholy War. Terror in the name of Islam. – Washington: Audible Studios. – 2014; Johnson J. The Holy War Idea in Western and Islamic Traditions. – Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1997.

² Зуҳайли В. Ал-Алақат ад-давлия фил ислам муқаранатан бил қанун ад-дували ал-ҳадис. – Байрут: Ар-Рисала, 1997; Дасуқий М. Ал-Имам Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбоний ва асаруҳу фил фикҳил ислам. – Доҳа: Дор ас-сақофа, 1987; Замирия У. Усул ал-алақот ад-дувалия фи фикҳ ал-Имам Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбоний – Аммон: Дор ал-маъолий, 1999; Munir M. Suicide Attacks and Islamic Law // International Review of the Red Cross, Vol. 90, No. 869, March 2008, – P. 71-89.; Афифи М. Ал-Алақат ад-дувалияту фил ислам. – Қоҳира: Мактабатул Хонжий, 1982; İsrail B. Hz. Ömer Döneminde Diplomasi. – Ankara: Ankara Okulu, 2006; Ayten E. Karşılaştırmalı İslâm Milletlerarası Özel Hukuku. . – İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.

сиярдаги ўрнини тадқиқ қилган ва бу борада Шайбонийнинг таъсирини қисман ёритиб ўтган. Мисрлик профессор Дасуқий эса Шайбонийнинг илмий меросини тадқиқ этиш жараёнида, олимнинг халқаро муносабатларга доир асарлари ҳақида ҳам қисман тўхталиб ўтган.

Рус ва собиқ иттифоқ олимлари В.Бартольд, О.Большаков, З.Буниятев, П.Грязневич, И.Крачковский, М.Пиотровский ва А.Халидовнинг асарларида асосий эътибор мусулмон давлатчилигининг тарихий ривожланишига қаратилган³. Шу билан бирга, ушбу тадқиқотларда Муҳаммад Шайбонийнинг фаолиятига ҳам қисман тўхталиб ўтилган.

Ўзбекистонда А.Саидов, А.Ҳасанов, Ж.Тошқулов, А.Жузжоний, Қ.Заҳидов, З.Шокирова, А.Юнусов, Н.Ибрагимова, А.Тўйчибоев каби олимлар томонидан илк мусулмон давлатчилигининг сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий тарихини ёритувчи бир қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, тадқиқотчи А.Тўйчибоев томонидан Имом Сарахсийнинг Муҳаммад Шайбоний асарларини тадқиқ этиши билан боғлиқ туркум мақолалар эълон қилинган⁴. Н.Ибрагимова эса, “VII-XII асрларда Мовароуннахрнинг Яқин Шарқ мусулмон давлатлари билан элчилик муносабатлари” номли тадқиқотида ислом ҳуқуқида “элчи” тушунчаси, элчи лавозимига қўйилган талаблар, Уммавийлар ва Аббосийлар ҳукмронлиги даврида элчилик муносабатларининг йўлга қўйилиши каби масалаларда сўз юритган.

Юқоридаги изланишлардан фарқли равишда ушбу диссертацияда Муҳаммад Шайбонийнинг ислом ҳуқуқи ривожигаги ўрни ҳамда олим асарларининг мусулмон давлатчилиги тарихида халқаро муносабатларни тартибга солишдаги илмий-амалий аҳамияти очиб берилган.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида 2020-2022 йилларда бажарилган ФЗ-202002146 – “Марказий осие мутафаккирлари асари асосида

---

³ Қаранг: Путешествие ибн Фадлана на Волгу / перевод и комментарии под ред. Крачковского И. – Москва: Академия наук СССР, 1939; Беляев Е. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. – Москва: Наука, 1966; Грязневич П. Формирование арабской народности раннего средневековья / Ислам. Религия, общество, государство. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1984; История ат-Табари / Пер с араб. Беляева В. с допол. Большаков О., Халидова А. – Тошкент: Фан, 1957; Бартольд В.В. Ислам. Культура мусульманства. Мусульманский мир. – Москва: Книжный клуб Кничовек, 2012; Бунятов З. Государство Харезмшахов Ануштегинитов (1097-1231). – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1986.

⁴ Жузжоний А. Ислам ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазхаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2002; Ҳасанов А. Қадимги Арабистон ва илк ислом: I китоб. Жоҳилия асри. – Тошкент, 2001; Тошқулов Ж. Исламда халқаро муносабатларни тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари. – Тошкент: Complex Print, 2021; Заҳидов Қ. Илк ислом давлатчилиги ва унинг шаклланиш жараёнлари (632-661йиллар) Тар.фан.ном...дисс.автореф. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2005; Шокирова З. Илк исломда сулҳпарварлик тамойилларининг тарихий-қиёсий таҳлили. Тар.фан.ном...дисс. – Тошкент, 2012; Юнусов А. Халқаро ҳуқуқнинг араб доктринаси. Юрид. фан.ном...дисс.автореф. – Тошкент, 2010; Ибрагимова Н. VII-XII асрлар ислом тарихига оид манбаларда Мовароуннахр ва Яқин Шарқ элчилик алоқалари. Тар.фан.ном.бўй.фал.док...дисс.автореф. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019; Тўйчибаев А. Исламдаги халқаро ҳуқуқ масалалари // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2011. №2. – Б. 184-186; Ўша муаллиф. Ислам халқаро ҳуқуқининг келиб чиқиши ва ривожланиши. // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. №3. – Тошкент, 2012. – Б. 120-124; Ўша муаллиф. Сарахсийнинг дипломатия ҳақидаги тушунчаси. // Нежмиддин Эрбакан университети иккинчи Халқаро талабалар ижтимоий фанлар конгресси материаллари, 2016. – Коня, Туркия.

бузғунчи ғояларга қарши курашнинг маърифий, тарбиявий кураш асосларини ўзида жамлаган мультимедия дастури ҳамда мобиль иловасини яратиш” мавзуидаги илмий лойиҳа доирасида амалга оширилган.

Тадқиқотнинг мақсади Муҳаммад Шайбоний асарларида халқаро муносабатларни тартибга солишдаги ўзига хос жиҳатларни очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

илк ислом даврида халқаро муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари ҳамда шу йўналишда ёзилган асарларни таснифлаб бериш;

фиқҳ илмида халқаро муносабатлар тушунчаси ва унинг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиш;

ислом ҳуқуқида халқаро муносабатларга доир асарлар ва уларнинг хусусиятларини белгилаш;

Муҳаммад Шайбонийнинг асарларида халқаро муносабатларга оид масалаларни тавсифлаш ва тартибга солишдаги методларни аниқлаш;

олим асарларида халқаро муносабатлар иштирокчиларининг таснифланишига оид жиҳатларни кўрсатиб бериш;

Муҳаммад Шайбонийнинг ҳудуд ва чегара тушунчасига доир қарашларини очиб бериш;

Муҳаммад Шайбоний асарларининг дипломатик муносабатлар шаклланиши ва ривожланишидаги ўрнини аниқлаш;

“ас-Сияр ал-кабир” асаридаги урушларнинг олдини олиш ва тинчликни асрашга қаратилган муносабатларни ёритиб бериш ҳамда улардан унумли фойдаланиш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объектини Муҳаммад Шайбонийнинг халқаро муносабатларга оид асарлари* ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети сифатида Муҳаммад Шайбоний асарларидаги турли дин вакиллари ўртасидаги алоқалар, дипломатик муносабатлар, урушларнинг олдини олиш ва тинчликни таъминлашга қаратилган масалалар олинган.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, абстрактлаштириш, хронологик, матнларни контент-анализ қилиш ва қиёслаш усулларида фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

“ас-Сияр ал-кабир” (السير الكبير) асарида зиммийлар (أهل الذمة – мусулмонлар ҳимоясидаги ғайридинлар) қаторига аҳли китоб (أهل الكتاب – самовий китоб берилган яҳудий ва насронийлар)дан ташқари, VIII-IX асрларда яшаган бутпараст ва оташпарастларнинг ҳам киритилиши ҳамда ушбу қоидалар аббосий ҳукмдор ва қозилар томонидан қабул қилингани натижасида жамиятда динлараро тотувлик муҳитининг сақланишига хизмат қилгани очиб берилган;

---

* Муҳаммад Шайбонийнинг ислом ҳуқуқида халқаро муносабатларга бағишланган “ас-Сияр ал-кабир” ва “ас-Сияр ас-сағир” асарлари тадқиқот объекти сифатида олинган.

Муҳаммад Шайбонийнинг “ас-Сияр ас-сағир” ва “ас-Сияр ал-кабир” асарларининг аббосийлар халифалиги халқаро муносабатларида бирламчи манба сифатида эътироф этилишига асосий сабаб халифа Ҳорун ар-Рашиднинг аллома ҳузурида бўлажак шахзодаларнинг ушбу китоблардан таълим олиш тизимини жорий этгани билан исботланган;

Муҳаммад Шайбонийнинг уруш пайтида болалар, аёллар, кексалар ҳамда ўзини дин хизматига бағишлаган роҳиб ва зоҳидларнинг дахлсиз ҳисобланиши, уларга нисбатан қурол кўтарилмаслиги борасидаги қарашлари асосида низоли вазиятларда тинч аҳолини асрашга қаратилган халқаро гуманитар ҳуқуқ тамойиллари ислом ҳуқуқида VIII асрдаёқ шаклланигани аниқланган;

Муҳаммад Шайбоний томонидан фикҳ илмига киритилган “дорул аҳд” (دار العهد – номусулмон давлатлар билан тузилган тинчлик келишуви) тушунчасининг тинчликпарварлик моҳияти замирида диний тафовут сабабли “душман” деб қабул қилинган давлатлар билан ҳам шартномавий келишув асосида тинч-тотув яшаш тамойили илк ислом давлатчилигида мавжуд бўлгани асослаб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

“Ҳудайбия шартномаси” (معاهدة الحديبية) зоҳиран мусулмонлар зиёнига ишлагандек бўлса-да, урушнинг олдини олиш мақсадида, Муҳаммад (а.с.) томонидан бу битимнинг имзоланиши тинч-тотувлик ислом дини ривожига учун ҳар доим муҳим омил эканига далил бўлиши очиқ берилган;

Ислом ҳуқуқидаги “дорул ислом” (دار الإسلام) ва “дорул куфр” (دار الكفر) билан боғлиқ қоидалар бузиб талқин қилиниши натижасида айрим шахсларда мутассиблашув жараёни кузатилаётган ҳозирги даврда ҳанафийлик мазҳабининг етук намояндаси Муҳаммад Шайбоний асарларидаги динлараро бағрикенглик ва ҳамжиҳатликка оид масалалар илмий-назарий жиҳатдан ёритиб берилган;

Муҳаммад Шайбоний асарларида баён қилинган урушларнинг олдини олиш, динлараро бағрикенглик, миллатлараро тотувлик, ҳар бир масалага илм асосида ёндашиш зарурлиги ҳақидаги ғоялар мазмунини таълим ва тарбия жараёнида талаба-ёшлар онгига сингдириш лозимлиги далилланган;

олим асарларида VIII асрда белгилаб берилган элчиларнинг ҳаёти, оиласи ва мол-мулкининг дахлсизлик ҳуқуқига доир масалалар 1961 йилда қабул қилинган “Дипломатик муносабатлар тўғрисидаги Вена Конвенцияси” тамойиллари билан ҳам алоҳида таъкидлангани асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги диссертацияда бугунги кунда тарих фанида эътироф этилган ёндашув ва усулларнинг қўллангани, мавзуга дахлдор бўлган бирламчи манбалардан фойдаланилгани, тадқиқот жараёнида олинган натижаларнинг ваколатли давлат ва нодавлат идоралари томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади. Шу билан бирга, тадқиқот натижаларининг ишончлилиги республика ва халқаро илмий, илмий-амалий конференция материаллари тўпламлари, ОАК рўйхатидаги илмий нашрларда чоп этилгани билан ҳам белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти, улардан исломда халқаро муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари, моҳиятини ўрганиш бўйича илмий-назарий билимларни бойитишда, фикҳий манбаларнинг таҳлили асосида олинган натижалар кўп конфессияли жамиятларда диний бағрикенгликни мустаҳкамлашга оид илмий концепцияни, соҳага доир услубий ёндашувларни такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти, ушбу натижалардан олий ва ўрта махсус дунёвий ҳамда диний билим юртларида ўқитиладиган “Ислом ҳуқуқи”, “Исломшунослик”, “Фикҳ” каби фанлар мазмунини янги назарий ишланмалар билан бойитиш, соҳага оид факультатив дарслар, семинар машғулоти ва махсус курсларни ишлаб чиқишда, шунингдек, таълим муассалари, жойларда фуқаролар ўртасида олиб борилаётган маънавий-маърифий тарғибот ишларида фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Муҳаммад Шайбоний асарларида халқаро муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари бўйича олиб борилган тадқиқот натижасида ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар асосида:

Муҳаммад Шайбоний томонидан фикҳ илмига киритилган “дорул аҳд” (دار العهد – номусулмон давлатлар билан тузилган тинчлик келишуви) тушунчасининг тинчликпарварлик моҳияти замирида диний тафовут сабабли душман деб қабул қилинган давлатлар билан ҳам, шартномавий келишув асосида тинч-тотув яшаш тамойили илк ислом давлатчилигида мавжуд бўлгани ҳақидаги хулосалар Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази буюртмаси асосидаги “Долзарб раддиялар” ва “Мутаассибликка қарши мўътадиллик” деб номланган қўлланмалар мазмунига сингдирилган. (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2022 йил 24 февралдаги 02-03/1262-сон далолатномаси). Натижада, бу Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний асарларида илгари сурилган ғоялар динлараро тотувлик тамойилининг тарбиявий аҳамиятини кўрсатишга оид таҳлилларни амалга ошириш учун хизмат қилган;

диссертациядаги “ас-Сияр ал-кабир” (السير الكبير) асарида зиммийлар (أهل الذمة – мусулмонлар ҳимоясидаги ғайридинлар) қаторига аҳли китоб (أهل الكتاب – самовий китоб берилган яҳудий ва насронийлар)дан ташқари, ўша даврда яшаган бутпараст ва оташпарастларнинг ҳам киритилиши ҳамда ушбу қоидалар аббосий ҳукмдор ва қозилар томонидан қабул қилингани жамиятда динлараро тотувлик муҳитига сабаб бўлганига оид берилган илмий хулосалар Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг буюртмаси асосида тайёрланган “Маърифат гулшани” ва “Маърифат зиёси” қўлланмалари мазмунига сингдирилган. (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2022 йил 28 февралдаги 500-сон далолатномаси). Натижада, бу фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идоралар иш жараёнида диний бағрикенглик, динлараро, миллатлараро низоларнинг олдини олишда ҳамда бош имом-хатибларнинг хотин-қизлар масалалари бўйича ёрдамчиларининг фаолиятини ривожлантиришга хизмат қилган;

диссертация ишида Муҳаммад Шайбонийнинг “ас-Сияр ас-сағир” ва “ас-Сияр ал-кабир” асарлари аббосийлар халифалигининг халқаро муносабатларида бирламчи манба сифатида эътироф этилишига асосий сабаб аббосий ҳукмдори Ҳорун ар-Рашиднинг аллома ҳузурида бўлажак шаҳзодаларни ушбу китоблардан таълим олиш тизимини жорий этганига доир фикхий хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Терроризм ва экстремизмга қарши курашиш бош бошқармасининг буюртмаси асосида чоп этилган “Жиҳодчилар экстремистик оқимининг вужудга келиши: мақсад ва вазифалари” номли услубий ҳамда “Муҳим савол-жавоблар” номли ўқув қўлланмаларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Терроризм ва экстремизмга қарши курашиш бош бошқармасининг 2022 йил 19 февралдаги 17/2-371-сон далолатномаси). Натижада, бу экстремизм ва терроризм каби жиноятларга қарши кураш, бундай жиноятларнинг давлатчилик тараққиёти, жамият ва шахс ҳаётига хавф солувчи оқибатларининг диний жиҳатларини жамоатчиликка тушунтириш, мазкур масалалар юзасидан фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини, диний билимларини юксалтиришга хизмат қилган;

Муҳаммад Шайбонийнинг уруш пайтида болалар, аёллар, кексалар ҳамда ўзини дин хизматига бағишлаган роҳиб ва зоҳидларнинг дахлсиз ҳисобланиши, уларга нисбатан қурол кўтарилмаслиги борасидаги қарашлари асосида низоли вазиятларда тинч аҳолини асрашга қаратилган халқаро гуманитар ҳуқуқ тамойиллари ислом ҳуқуқида VIII асрдаёқ шаклланишига оид хулосалардан “Ўзбекистон тарихи” телеканали томонидан эфирга узатилган “Буюк юрт алломалари” номли тизимли кўрсатув сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2022 йил 02 февралдаги 06-31-231-сон далолатномаси). Натижада, бу жаҳон илм-фани ва ислом маданияти тамаддунига ҳисса қўшган алломаларимизнинг илмий меросларида илгари сурилган ёшлар маънавияти, таълим-тарбиясини юксалтиришга хизмат қилувчи инсонпарварлик, тинчликсеварлик, маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этиш орқали жамият маънавиятини оширишга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 10 та илмий анжуман ва конференцияларда, шу жумладан, 4 та халқаро ва 6 та республика илмий-амалий конференцияларида апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 21 та илмий иш чоп этилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 11 та, хорижий журналда 1 та мақола чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса ҳамда фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 146 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги асосланиб, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, ўрганиш объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, ишнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланган ҳолда уларнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси, натижалари, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Ислом ҳуқуқида халқаро муносабатларни тартибга солишнинг илмий-назарий масалалари”** деб номланган биринчи боби учта параграфдан иборат бўлиб, унда илк ислом даврида халқаро муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланиши, фикҳий истилоҳга кўра, “халқаро муносабатлар” тушунчаси ва унинг ўзига хос жиҳатлари ҳамда ислом ҳуқуқида халқаро муносабатларга доир асарлар таҳлил қилинган.

Биринчи бобнинг биринчи параграфи *“Илк ислом даврида халқаро муносабатларнинг шаклланиши жараёнлари”* деб номланиб, унда илк ислом тарихида халқаро муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари таҳлил қилинган. Ушбу даврда халқаро муносабатларнинг шаклланиши Мадина даври билан бевосита боғлиқдир. Мадинада мусулмонлар давлатчилигининг ташкил топиши арафасида, хижрий биринчи (623) йилда Мадинада яшаган туб қабила вакиллари – Авс, Хазраж ва яҳудий жамоалари ҳамда муҳожирлар* ўртасида ҳамжиҳатликни таъминлаш мақсадида ўзаро келишув шартномалари тузилган эди⁵. “Ас-Саҳифа” (الصفحة) ёки “Мадина конституцияси” (دستور المدينة) деб юритилган мазкур аҳдноманнинг матни манбаларда⁶ сақланиб қолган бўлиб, унинг мазмуни бугунги кундаги халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган тамойилларига ҳам мувофиқ экани билан эътиборлидир. VII аср бошларида тузилган дини ва миллати турлича бўлган қабилаларни тинчлик ва умумий манфаатлар йўлида бирлаштирган мазкур шартнома мусулмонлар томонидан халқаро муносабатларни тартибга солишдаги муҳим кадам ҳисобланган. Зеро, тузилган шартнома қабилавий низолар авж олган Мадина шаҳрида узок йиллар давомида тинчлик ҳукм суриб, турли динларга эътиқод қилувчи ва ўзаро бир-бирига рақиб бўлган қабилаларни сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга хизмат қилган.

* Макка шаҳридан Мадинага хижрат қилиб келган мусулмонлар.

⁵ Большаков О.Г. История Халифата. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1989. Т.1. – С.92.; Жалолиддин Суютий. Тарих ал-хулафо / таржимон Абдуллох Шокиров. – Тошкент: Шарқ, 2020. – 472 б.; Шайх Рамазон ал-Бутий. Сийратни англаш / Арабчадан Зиёвуддин Мансур таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2020. – 448 б.; Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ислом тарихи. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2021. – 512 б.; Муҳаммад Камол. Пайғамбарлар тарихи. – Тошкент: Сано-стандарт, 2018. – 184 б.; Муҳаммад Зако Кўнрапа. Пайғамбаримиз (соллалоҳу алайҳи ва салам) ва ислом тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2018. – 368 б.; Умматалиев С. Ислом тарихидан олтин саҳифалар. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021. – 296 б.

⁶ Ибн Хишом. Ас-Сира ан-набавия. – Байрут: Муассаса ал-маъориф, 1993. Т.1. – 505 б. (Бундан кейин: Ибн Хишом).

Мусулмон давлатчилигининг дастлабки даврида тузилган бу ахднома ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Жумладан, БМТ томонидан эътироф этилган “Марокаш декларацияси” ва “Жакарта декларацияси” (Нахдатул улама) бевосита мазкур шартнома асосида 2016 йилда қабул қилинган⁷.

Илк ислом даврида халқаро муносабатлар ривожига ўзига хос таъсир ўтказган ҳодиса – “Худайбия шартномаси” (معاهدة الحديبية) саналади. 628 йилда имзоланган бу шартнома натижасида, мусулмонлар билан Макка мушриклари ўртасида 10 йил давомида ўзаро жанжалсиз ва ҳамжиҳатликда яшаш бўйича аҳдлашилган. “Худайбия шартномаси”да Расулulloҳнинг пайғамбар экани Макка мушриклари томонидан инкор этилиб, мусулмонлар учун таҳқирли шартлар киритилган бўлса-да, исломда тинчликнинг аҳамияти улуғ эканини ҳисобга олиб, Муҳаммад (а.с.) бу битимни имзолаган. Ўз набатида, бу шартнома сабабли мусулмонларнинг хорижий давлатлар билан элчилик муносабатлари йўлга қўйилган⁸.

Муҳаммад (а.с.) вафотидан сўнг халифаликни бошқарган тўрт рошид халифалар даврида ҳам халқаро муносабатлар жадал ривожланган. Айниқса, бу даврда мусулмонлар давлати ҳудуд жиҳатдан кенгайди, турли дин ва миллатлар билан ҳамкорлик қилиш зарурати вужудга келган. Бу жараёнда ислом динида юксак қадрланган бағрикенглик тамойиллари мусулмонларнинг ўзга дин вакиллари билан ҳамжиҳатликда яшашларига замин яратган.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ислом ҳуқуқида халқаро муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланишининг дастлабки босқичиданок, тинчлик, бағрикенглик ҳамда турли халқлар билан ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликда турмуш кечириш ислом халқаро муносабатларининг бош ғояси бўлган.

“*Фиқҳ илмида халқаро муносабатлар тушунчасининг ўзига хос жиҳатлари*” деб номланган иккинчи параграфда ислом ҳуқуқида халқаро муносабатлар илми – “сияр” тушунчаси, келиб чиқиши ва фақиҳлар томонидан берилган таърифлар ёритилган. Бу тушунча араб тилида “سير” сўзининг ўзагидан олинган бўлиб, ўзбек тилида “юриш” ва “сайр қилиш” маъноларини англатади⁹. Истилоҳда эса, Муҳаммад (а.с.)нинг ҳаёт йўли, хусусан, жанглардаги иштирокини ифодалаган. Ислом ҳуқуқида халқаро муносабатларни ўзида ифода этувчи “сияр илми” билан дастлаб муҳаддис ва муаррихлар шуғулланганлар. Лекин улар ўз асарларида “сийрат” ёки “сияр” деб номланувчи тушунчадан, асосан, Пайғамбар (а.с.)нинг сиймоси, ҳаёти ва феъл-атворини ифодалашда фойдаланганлар. Тарихчилар орасида “Сийрати

⁷ О Марракешской декларации и свободе вероисповедания и убеждений. <https://osce.usmission.gov/ru/on-the-marrakesh-declaration-and-freedom-of-religion-or-belief-statement-at-the-pc-ru/>

⁸ Қаранг: Ибн Ҳишом. ас-Сира ан-набавия. – Байрут: Муассаса ал-маъориф, 1993. – Т. 3. – Б. 263-264; Табарий. Тарих ал-умам ва-л-мулук. – Қоҳира, 1982. Ж.2. – Б. 635; Қуръони каримнинг изоҳли таржимаси / Таржимон Алоуддин Мансур. – Бишкек: 2001; Қуръони карим: таржима ва илмий-тарихий изоҳлар. 1-китоб / Масъул муҳаррир М.Усмонов. – Тошкент: Фан, 2004; Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Хилол / Тузатилган ва қўшимча қилинган иккинчи нашр. VI жилдли. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005-2007; Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2016.

⁹ Ал-Муъжам ал-Васит. – Қоҳира: Мактаба аш-Шурук ад-дувалия, 2004. – Б.410

набавия” деб ном олган тарихий жанрда китоб ёзиш урф бўлган¹⁰. Хусусан, Ибн Ҳишом (ваф. 218/833 й.) Ибн Исҳоқ (ваф. 151/768 й.)нинг “ас-Сийра” номли асарига “ас-Сийра ан-набавия” номи остида мухтасар ёзгандан сўнг, “Сийрати набавия” жанри кенг тарқала бошлади¹¹.

“Сияр” атамасининг халқаро муносабатларга далолат қилувчи истилоҳ сифатида қўлланилиши II/VIII асрдан бошланган. Фақиҳлар халқаро муносабатлар билан боғлиқ масалаларни сияр ёки сийрат ва мағозий тушунчалари билан ифодалашга ҳаракат қилганлар. Абу Ҳанифа (ваф.150/767 й.) “сияр” атамасини халқаро муносабатларни ифодаловчи тушунча сифатида фикҳ илмига киритган¹². У уруш ва тинчлик ҳолатидаги фикҳий қоидалар ҳақида олиб борган дарслари мажмуасини “Сияр” деб атаган. Кейинчалик бу атама Абу Ҳанифанинг шогирдлари тарафидан кенг миқёсда қўлланила бошлаган. Бунинг самараси ўлароқ, Шайбонийнинг “ас-Сияр ас-сағир” ва “ас-Сияр ал-кабир” номли асарлари ёзилган.

Биринчи бобнинг учинчи параграфи “*Ислом ҳуқуқига оид асарларда халқаро муносабатларнинг илмий-назарий масалалари*” деб номланиб, унда фақиҳлар томонидан халқаро муносабатларга доир ёзилган асарлар таҳлил қилинган. Ислом ҳуқуқида халқаро муносабатларга доир дастлабки асарларда “сияр” ва “мағозий” истилоҳлари Расулуллоҳ (а.с.) ҳамда саркарда саҳобалар томонидан бошқарилган ҳарбий юришларни англатган. Олимлар мазкур ҳарбий юришлардан кўзланган шаръий асосларни ўрганишга алоҳида урғу берганлар. Баъзи олимлар фақат тарихий маълумотларни ўрганиш билан чекланган бўлса, бошқалари халқаро алоқаларга оид шаръий асосларни ёритиб берганлар. Бу эса, ўз навбатида, келажак авлоднинг қатор халқлар билан ўрнатадиган алоқаларини тизимлаштиришга замин яратган.

Ислом ҳуқуқида халқаро муносабатларга доир илк асар ёзган, шубҳасиз, Абу Ҳанифа ҳисобланса-да, Имом Шаъбий (ваф. 103/722 й.), Имом Авзоий (ваф. 157/774 й.), Суфён Саврий (ваф.161/778 й.) ва Фазорий (ваф. 186/802 й.) каби фақиҳлар ҳам бу мавзуга биринчилардан эътибор қаратганликларини таъкидлаб ўтиш лозим. Жумладан, Имом Шаъбий Куфа шаҳрида “Сияр” мавзусида дарслар ташкил қилган. Имом Авзоий мужтаҳид имомлардан бўлиб, давлатларо чегарага доир муносабатларнинг фикҳий жиҳатларига эътибор қаратган.

Фақиҳлар ўз асарларида халқаро муносабатларга тааллуқли бўлган “Китоб ас-сияр” номли алоҳида боб ёзганлар. Одатда, китобнинг бу бобида уруш ва тинчлик даврида турли миллат ва дин вакиллари билан ҳамкорлик қилишнинг фикҳий жиҳатлари ёритилган. Жумладан, ғазотлар, сийратлар, жиҳод, қўшинни жангга ҳозирлаш, сафларни тартибга келтириш, ўлжани тақсимлаш, муртадлик ҳукми каби фикҳий масалалар билан бир қаторда,

¹⁰ Қаранг: Имом Шамсуддин Саховий. Ал-Иълан биттавбих лиман замма аҳли тарих. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, (нашр йили кўрсатилмаган), – Б.18.

¹¹ Қаранг: Ибн Ҳишом. Ас-Сийра ан-набавия. – Байрут: Дор ал-маърифат, (нашр йили кўрсатилмаган). Ж.1. – Б.3; Ливо Мустафо Таллос. Ар-Расул ал-арабий ва фанн ал-ҳарб. – Дамашк: Матобий ал-идора ас-сиясия, 1972. – Б. 57; Аҳмад Атиятуллоҳ. Ал-Қомус ал-исламий. – Қоҳира: Мактаба ан-наҳза, 1970. Ж.3. – Б. 595

¹² Қаранг: Имом Муҳаммад аш-Шофеъий. Ал-Умм. – Қоҳира: Мактабатул Усра, 2002. Ж.4. – Б. 202.

мусулмонларнинг ўзга дин вакиллари билан бўладиган алоқалари ҳам кенг ёритилган. Тадқиқотчи олимлар томонидан халқаро муносабатларга оид кўплаб асарлар ёзилган бўлса-да, бу борадаги энг муфассал манба Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний қаламига мансубдир. Шайбоний аввал “ас-Сияр ас-сағир” номли асар битади. Кейинроқ, умрининг охирида, ўзи ва устозларининг тажрибасига таянган ҳолда “ас-Сияр ас-кабир”ни ёзган.

Сияр илмининг ривожланишида мовароуннаҳрлик фақиҳларнинг ҳам роли бекиёс эканини фахр билан қайд этиш жоиз. Хусусан, Абул-Лайс Самарқандий, Абу Бакр Косоний, Бурҳонуддин Марғиноний, Муҳаммад ибн Маҳмуд Уструшаний, Шамсул-Аимма Ҳалвоний, Алоуддин Самарқандий каби фақиҳлар ўз асарларида мазкур илми янада ривожлантиришга ўз ҳиссаларини қўшганлар. Улар сияр бўйича алоҳида китоб ёзмаган бўлсалар-да, фикҳ ва фатвога оид асарларида “Китоб ас-Сияр” сарлавҳаси остида мусулмонлар билан ғайридинлар ўртасидаги муносабатлар, жиҳод ва жанглар, “дорул ислом”да яшайдиган ғайридин(зиммий)ларнинг ҳуқуқлари каби масалаларни алоҳида бобларда батафсил ёритиб берганлар. Исломшунос олимлардан Муҳаммад Шариф Бухорий эса, сияр ва зиммийлар ҳуқуқига доир “Фавоиди ҳоқония”, яъни халқаро ҳуқуққа оид форс тилидаги асарини ёзган.

Умуман олганда, фақиҳлар томонидан битилган халқаро муносабатларга доир асарларда уруш ва тинчлик масалалари, уруш жараёнидаги инсонийлик жиҳатлари, сулҳ тузиш тартиби ва унинг шартлари, мусулмонлар билан зиммийлар ва ҳеч бир динга эътиқод қилмайдиганлар ўртасидаги муносабатлар, жизя ва унинг миқдори, ғайридинларнинг диний эътиқоди ва маросимлари, улар томонидан мусулмон юртларида жиноят содир этилса, жавобгарлик масалалари, мусулмонлар томонидан фатҳ этилган ерларнинг тақсимооти, асирларнинг ҳуқуқий мақоми, хорижий давлатлар билан элчилик алоқалари, элчининг дахлсизлиги каби масалалар ёритилган.

Диссертациянинг **“Муҳаммад Шайбоний асарларидаги халқаро муносабатларга доир тушунчалар талқини”** деб номланган иккинчи бобида Шайбоний асарларида халқаро муносабатларга доир масалаларнинг умумий тавсифи, халқаро муносабат иштирокчиларининг таснифи ҳамда фикҳий адабиётларда “давлат ҳудуди” тушунчаси ва унинг ўзига хос талқини очиб берилган.

Бобнинг биринчи параграфи *““Зоҳир ар-ривоя”да халқаро муносабатларга оид масалалар тавсифи”* деб номланиб, унда Шайбоний асарларида халқаро муносабатларнинг ёритилиши ҳамда бу борада айрим мулоҳазали масалалар таҳлил қилинган. Муҳаммад Шайбонийнинг “Зоҳир ар-ривоя” тўпламига кирувчи асарлари ханафий мазҳабида фикҳнинг асосий манбаларидан саналади. Ушбу тўпламга кирувчи асарларда халқаро муносабатлар ҳам атрофлича баён қилинган.

“Зоҳир ар-ривоя”даги энг катта асарлардан саналган “ал-Мабсут” ёки “ал-Асл”¹³да халқаро муносабатларга доир айрим фикҳий масалаларни ҳам

¹³ Қаранг: Муҳаммад Шайбоний. Ал-Асл. – Байрут: Дор ибн Ҳазм, 2012. Ж.7. – Б.267

учратиш мумкин. Жумладан, “дорул ҳарб”га мансуб бўлган шахснинг ислом диёрига кириши ва хавфсизлик бўйича омонлик олиши, зиммий, яъни ўзга дин вакилларининг гувоҳлиги, улар содир этган жинояти учун жавобгарлик масаласи, мусулмоннинг “дорул ҳарб” ҳудудида савдо қилиши, мазкур ҳудудда жиноят содир этгани учун жавобгарлик масалалари ўрин олган. Шундай бўлса-да, бу масалалар, кўпинча, савдо, жиноят, гувоҳлик каби умумий фикҳий бобларда баён этиб кетилган. Шу сабабли ҳам фақиҳлар томонидан “ал-Асл” халқаро муносабатларга доир китоб сифатида эмас, балки умумий фикҳга доир энг мўтабар асарлардан деб эътироф этилган.

Муҳаммад Шайбоний тинчлик ва уруш шароитида мусулмонларнинг ўзга дин вакиллари билан олиб борадиган муносабатлари ҳақида ўзининг “ас-Сияр ас-сағир”¹⁴ ва “ас-Сияр ал-кабир” асарларини ёзган. “Ас-Сияр ал-кабир” асари мовароуннаҳрлик Муҳаммад Сарахсийнинг (ваф. 483/1090 й.) “Шарҳ ас-сияр ал-кабир” китоби орқали бугунгача етиб келган¹⁵. “Ас-Сияр ас-сағир” асари “ас-Сияр ал-кабир” дан олдин ёзилган бўлиб, унда тинчлик ва уруш ҳолатларида мусулмонлар ва ўзга дин вакиллари ўртасидаги муносабатлар, ғайридинлар ҳуқуқларининг ислом юртлари ва унинг ташқарисида муҳофаза қилиниши, элчилар дахлсизлиги, сулҳ ва шартномалар, асирлар ва ҳарбий жиноятчилар, ўлжалар тақсмоти ва бошқа нозик масалаларга алоҳида тўхталиб ўтилган. Асарда кўриб чиқилган ва тақлиф этилган ечимлар Муҳаммад Шайбонийдан саккиз аср ўтибгина, ғарб ҳуқуқшунослари томонидан ўрганила бошланди.

“Ас-Сияр ал-кабир”да халқаро муносабатларнинг ўрганиш объекти бўлган нейтрал ҳудудлар ва улар билан муносабатларни аниқлаш, бетарафлик ҳолатини тартибга солиш бўйича шартномалар, элчилар билан боғлиқ қоидалар каби халқаро экспертлар ва ҳуқуқшунос олимлар томонидан муҳокама қилинаётган бошқа масалалар ҳам баён қилинган. Мазкур асар Имом Муҳаммаднинг бошқа барча китоблари қатори, халқаро муносабатлар ва ундаги фикҳий қоидаларни ўрганиш учун асосий манба бўлади. Ушбу асар унда кўтарилган масалаларнинг долзарблиги ва тақдим этилган ечимларнинг аниқлиги билан кўплаб олимлар томонидан мақтовга сазовор бўлган.

“Муҳаммад Шайбоний асарларида халқаро муносабатлар иштирокчиларининг таснифланиши” деб номланган иккинчи параграфда халқаро муносабатларнинг асосий иштирокчиларидан саналган “аҳоли” тушунчасининг ислом ҳуқуқидаги талқини баён этилган. Хусусан, “ас-Сияр ал-кабир”да баён этилган “зиммийлик” тушунчаси, ислом ҳуқуқида зиммийларга белгиланган ҳуқуқ ва эркинликлар, зиммийлик мақомини олишга ҳақдор бўлган тоифалар, зиммийлар билан тинчлик йўлида ҳамкорлик қилишга доир муҳим масалалар атрофлича ёритиб берилган. Исломи ҳуқуқида зиммийларга қатор ҳуқуқ ва эркинликлар тақдим этилган. Уларнинг фикр, эътиқод эркинлиги таъминланган, мол-мулки ва жони ҳимоя

¹⁴ Қаранг: Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний. Китоб ас-сияр ас-сағир – Исломобод: Мажмуа ал-бухус ал-исламия, 1998. – 30 б.

¹⁵ Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсий. Шарҳ ас-сияр ал-кабир. 1-5 -жуз.– Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1997. – 1472 б.

қилинган. Шунингдек, мусулмонлар учун вожиб бўлган айрим мажбуриятлар уларга юклатилмаган. Хусусан, зиммийларнинг мол-мулки ҳар қанча кўп бўлмасин, улар закот тўлашдан, душманга қарши ҳарбий сафарбарликдан озод ҳисобланган.

Зиммийларга нисбатан белгиланган жизя солиғи уларни таҳқирлаш учун жорий этилмаган. У ҳар бир ғайридинга мажбурий ҳам эмас, балки қодир кишилардан маълум миқдорда олинадиган тўлов бўлган. Жизя эвазига мусулмонлар ўзга дин вакиллари ҳар қандай душман хавфидан ҳимоя қилган ҳамда мол-мулки ва оила аъзоларининг ҳимоясини ўз зиммаларига олишган¹⁶. Бундан ташқари, зиммийларнинг ижтимоий таъминот олиши ҳамда кексайганда ва меҳнатга лаёқатсиз бўлганда нафақа билан таъминланиши белгиланган. Агар мусулмонлар ўз зиммаларидаги мажбуриятларни бажара олмасалар, зиммийлардан олинган жизяларни қайтаришга мажбур бўлганлар. Бу қоидалар, албатта, жамиятда турли дин вакиллари ўртасида соғлом ижтимоий муҳитнинг қарор топишига сабаб бўлган.

Иккинчи бобнинг учинчи параграфи “*Олимнинг ҳудуд ва чегара тушунчасини ёритишидаги услуби*” деб номланиб, унда Муҳаммад Шайбоний асарларида давлат ҳудуди билан боғлиқ фикҳий масалалар ёритилган. Ислом ҳуқуқида ёритилган ушбу масалалар Пайғамбар (а.с.) ёки саҳобийлар даврида эмас, балки кейинги давр фақиҳлари томонидан II/VIII асрда ишлаб чиқилган. Қолаверса, ислом ҳуқуқида ҳудуд масаласида аниқ бир оят ёки ҳадис бўлмагани сабабли мазкур атамаларга нисбатан уламоларнинг ёндашувлари ҳам турлича бўлган.

Фикҳий асарларда дунёнинг ҳудудлари давлатчилик нуқтаи назардан икки хил диёр (дор*)га ажратиб ўрганилган. Унга кўра:

биринчиси, мусулмонлар учун хавфсиз бўлган ва ислом қоидалари устунлиги таъминланган “дорул ислом” – ислом диёри;

иккинчиси, мусулмонлар ҳаётига хавф-хатар бўлган ва ислом таълимотларини поймол қилувчи “дорул ҳарб” – уруш диёри¹⁷. Илгари мусулмон мамлакатлари хорижий давлатлар билан олиб борадиган халқаро алоқаларида ушбу таснифни ҳисобга олган ва “дорул ҳарб” ўлкалари душман сифатида кўрилган.

Муҳаммад Шайбонийнинг ислом ҳуқуқи халқаро муносабатлари ривожига муҳим ҳиссаларидан бири давлатларнинг эътиқодий қарашларидан қатъи назар, улар билан тинчлик муносабатига киришиш йўллари кўрсатиб бергани билан боғлиқ. Шайбоний ислом ҳуқуқининг ҳудудга оид қоидаларини янада кенгайтирди. У ўз асарларида “дорул аҳд”

---

¹⁶ Қаранг: Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсий. Шарҳ ас-сияр ал-кабир. Ж. 5. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1997. – Б. 287.

* Ислом ҳуқуқида “дор” тушунаси замонавий ҳуқуқда ва халқаро муносабатлардаги давлат элементини ташкил этувчи ҳудудга нисбатан ишлатилган.

¹⁷ Қаранг: Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсий. Шарҳ ас-сияр ал-кабир. Ж. 1. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1997. – Б. 90.

деган тушунча назариясини асослаган илк фақиҳ ҳисобланади¹⁸. Муҳаммад Шайбонийга кўра, мусулмонлар билан тинчлик асосида яшаш бўйича шартнома тузган “дорул ҳарб” мамлакатларининг ҳудудлари “дорул аҳд”га айланади. Бу тушунчанинг амалиётга татбиқ этилиши турли дин ҳамда миллатлар ўртасида тинчлик ва ҳамжиҳатликнинг қарор топишида муҳим аҳамият касб этган.

Диссертациянинг **“Олимнинг дипломатик муносабатларда тинчликни асраш борасидаги қарашларининг аҳамияти”** деб номланган учинчи бобида илк ислом тарихида дипломатик муносабатларнинг ривожланишида Муҳаммад Шайбоний асарларининг ўрни, “ас-Сияр ал-кабир”да уруш ва тинчлик билан боғлиқ қоидалар ва уларнинг талқини очиб берилган.

Учинчи бобнинг биринчи параграфи *“Муҳаммад Шайбоний асарларининг дипломатик муносабатларни тартибга солишидаги ўрни”* деб номланиб, унда мусулмон давлатчилигининг илк даврида давлатлар ўртасида дипломатик муносабатларнинг ўрнатилиши ва бу борада элчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, элчилик лавозимида қўйилган талаблар ҳамда дипломатик муносабатларни ривожлантириш борасидаги Шайбоний томонидан илгари сурилган фикрлар таҳлил қилинган.

Илк ислом даврида янги дин ташвиқоти элчилик миссияси билан узвий боғлиқ бўлган¹⁹. Бунинг боиси, элчилик сафарларининг бош мақсади янги динни тарғиб этишдан иборат эди²⁰. Шайбонийнинг таъкидлашича, ахлоқий ва гўзал инсоний фазилатлар элчидан талаб этиладиган асосий шартлардан ҳисобланган. Шу билан бирга, элчи юборилаётган халқнинг тилини яхши билиши, сўзамол, балоғат ёшига етган, ўз айтганларига бошқаларни ишонтира олиши, оғир-босиқ бўлиши ва албатта, ислом дини арконларини пухта билиши зарур бўлган. Сабаби, мусулмон давлатчилигининг илк давриларда элчилар исломни ҳали қабул қилмаган ҳудудларда ҳам янги динни таништириши лозим бўлган²¹.

Муҳаммад Шайбоний “ас-Сияр ал-кабир” асарида элчининг сулҳ ва уруш масалаларини ҳал қилишдаги роли, унинг дахлсизлиги, ваколатлари, хавфсизлигини таъминлаш чоралари билан боғлиқ масалалар ҳақида нафақат ўз даври учун, ҳатто ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган фикр-мулоҳазалар билдирган. Унинг таъкидлашича, сулҳ ва урушга оид масалалар элчилар воситасидагина ўз ечимини топиши зарур²². Олим дипломатик дахлсизлик борасида муҳим фикрларни ўз асарида ёзиб қолдирган.

---

¹⁸Қаранг: Дасуқий М. Ал-Имам Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбоний ва асаруҳу фил фикҳил ислам. – Доха: Дор ас-сақофа, 1987. – Б. 330.

¹⁹ Имом Жаъфар Барзанжий. Мавлид ун-набий / Фозилжон Махдум Марғилоний таржимаси. – Тошкент: Мовароуннахр, 2010. – Б.78; Фильштинский И.М. Арабская литература в Средние века. – Москва: Наука, 1977. – С.107.

²⁰ Қаранг: Ибрагимова Н.К. VII-XII асрлар ислом тарихига оид манбаларда Мовароуннахр ва Якин Шарқ элчилик алоқалари. Тар.фан.ном.бўй.фал.док...дисс.автореф. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019. – Б.61

²¹ Қаранг: Тўйчибоев А. Сарахсий асарларида дипломатик ҳуқуқ масалалари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2012, № 4. – Б. 271-272.

²² Қаранг: Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсий. Шарҳ ас-сияр ал-кабир. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1997. Ж.1. – Б. 44.

Жумладан, элчи мусулмон, мустаъмин ёки зиммий бўлишидан қатъи назар, унинг ҳуқуқий мақоми бир хил ҳисобланиб, моли ва жони омонда бўлади. “Ас-Сияр ас-сағир” асарининг 89-масаласида: “Элчи мусулмон диёрида ҳарбийга дуч келса ва у “мен элчиман” деб, подшоҳнинг мактубини кўрсатса ва бу мактуб, ҳақиқатдан ҳам, подшоҳга тегишлилиги тасдиқланса, унинг хавфсизлиги таъминланади”, деб ҳукм чиқарилган²³.

Асарда келтирилишича, давлат бошлиғи ўз ҳузурига келган “дорул ҳарб” элчиларининг ҳам хавфсизлигини тўлиқ таъминламоғи лозим; элчиларни турли тажовузлардан муҳофаза қилиш, токи ўз худудларига етиб боргунларигача уларнинг хавфсизлигини таъминлаш давлат бошлиғи зиммасида бўлади; элчини бошқа давлатга юбораётган давлат бошлиғи унинг элчи эканлигини тасдиқловчи ўз муҳри босилган ҳужжат билан таъминлаши, ушбу ҳужжат элчи дахлсизлигининг кафолати бўлиб, то ўз юртига қайтиб келгунича дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади. Бу каби қарашлар Муҳаммад Шайбонийнинг дипломатик муносабатларда инсонийлик ва адолат масаласига алоҳида эътибор қаратганидан далолат беради.

“*“Ас-Сияр ал-кабир”да тинчликпарварлик борасидаги тамойилларнинг моҳияти*” деб номланган иккинчи параграфда Муҳаммад Шайбоний томонидан ислом ҳуқуқида уруш билан боғлиқ қоидаларнинг таснифланиши ва бу борада инсонпарварлик жиҳатларига қаратилган эътибор каби масалалар ёритилган.

Ислом ҳуқуқида ҳам халқаро муносабатлар объекти бўлган уруш ва тинчлик масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Ҳанафий мазҳабининг ғоявий раҳнамоларидан саналган Муҳаммад Шайбоний ўз асарларида ўн уч аср илгари тасниф этган қоидалар ҳам мусулмонларнинг ўзга дин вакилларига бўлган муносабатлари ҳамда улар билан уруш ва тинчлик даврида биргаликда ҳаёт кечиришига қаратилган. Шу билан бирга, динлар ва миллатлараро келишмовчилик ва низоли вазиятлар юзага келиши мумкин бўлган ҳолатда урушларнинг олдини олиш, мабодо, уруш кузатиладиган бўлса, уни тартибга солиш ҳамда турли ваҳшийликлардан сақланиш масалалари ҳам Муҳаммад Шайбоний асарларида ўз аксини топган²⁴.

Ислом ҳуқуқи халқаро муносабатларига кўра, уруш олиб боришнинг асосий сабаби эътиқодий тафовут ҳисобланмайди, яъни шахс бошқа динга мансуб бўлгани учун у билан жанг олиб бориш талаб этилмайди. Мусулмонлар ўзлари билан урушганлар ҳужумини даф этиш, фитна ва зулмнинг олдини олиш мақсадидагина жанг қилишлари мумкин. Бу қоидаининг моҳиятини англаб етмаганлар баъзида исломни жангари дин сифатида талқин этишга уринмоқдалар. Бу ҳолат, айниқса, Ғарб матбуотида кўп кузатилмоқда.

---

²³ Ибрагимова Н.К. VII-XII асрлар ислом тарихига оид манбаларда Мовароуннаҳр ва Яқин Шарқ элчилик алоқалари. Тар.фан.ном.бўй.фал.док...дисс.авторевф. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2019. – Б.47.

²⁴ Қаранг: Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсий. Шарҳ ас-сияр ал-кабир. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1997. Ж.1. – Б. 31.

Бугунги кунда Ғарб мутахассислари томонидан ислом ҳуқуқида халқаро муносабатларга доир қоидаларни объектив тадқиқ этиш, ислом фикҳи ва муатаассиб гуруҳлар талқинидаги диний қоидаларни бир-биридан алоҳида ўрганишга интилиш ҳам кузитилмоқда. Жумладан, 2001 йил 11 сентябрда АҚШда юз берган террорчилик амалиётидан сўнг америкалик профессор, Яқин Шарқ ва диншунослик фанлари бўйича мутахассис Жон Эспозито (1940) “Unholy War: Terror in the Name of Islam” (Муқаддас уруш. Ислом номидан террор) деб номланган асарини нашр этди. Унда террорчи гуруҳлар талқинидаги “жиход” ҳаракатларидан фарқли тарзда, ислом ҳуқуқидаги уруш анъаналарининг шаклланиши аниқ тарихий ва сиёсий шароитларда содир бўлганини таъкидлаган²⁵.

Муҳаммад Шайбонийнинг фикрича, бир қанча тоифа вакиллари урушда дахлсиз ҳисобланади ва улар ўлдирилмайди. Унга кўра, аёллар, болалар, кексалар, рухонийлар ва осифлар, яъни урушга мажбуран ёлланган кўр, қар ва бошқа ногиронлиги бўлган кишилар ўзга дин вакили бўлсалар-да, улар билан урушилмайди ҳамда ўлдирилмайди²⁶.

Уруш билан боғлиқ бу каби қоидалар “ас-Сияр ал-кабир” асарида батафсил баён этилган. Бу эса, Муҳаммад Шайбоний ўз қарашлари билан замондан илгарилаб кетганига далолатдир. Чунки, бу қоидалар бугунги кунда ҳам халқаро гуманитар ҳуқуқнинг муҳим масалаларидан бўлиб, XX асрга келиб, ҳуқуқий ҳимоя остига олинган²⁷.

ХУЛОСА

Диссертация тадқиқоти доирасида қуйидаги хулосалар шакллантирилди:

1. Илк ислом даврида халқаро муносабатларнинг шаклланишида “Ас-Саҳифа” ёки “Мадина конституцияси” деб номланган келишув ҳамда “Худайбия шартномаси” муҳим аҳамият касб этган. Ушбу келишувлар натижасида, мусулмонларнинг хорижий давлатлар билан элчилик алоқалари йўлга қўйилган. Мусулмон олимлари томонидан халқаро муносабатларга доир асарлар, дастлаб, ҳадис ва тарихга оид китобларнинг “жиход” ва “мағозий” деб номланувчи бобларида баён қилинган. Кейинчалик халқаро муносабатларни ўзида акс эттирувчи “китоб ас-сияр” деб аталган асарлар тасниф этилган.

2. II/VIII асрдан бошлаб, фикҳ илмида “Сияр” деб номланувчи халқаро муносабатларга доир махсус ҳуқуқ соҳаси шаклланган. Бу тушунча фикҳ илмига ҳанафий мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа томонидан киритилган. Ислом ҳуқуқида халқаро муносабатлар тушунчаси, дастлаб, мусулмонларнинг қарши томон билан уруш давридаги алоқаларини тартибга солишни аниқлаётган бўлса, кейинчалик тинчлик даврида турли динга мансуб жамиятлар

²⁵ Jon Esposito. Unholy War. Terror in the name of Islam. – Washington: Audible Studios. – 2014. – P 64

²⁶ Қаранг: Аҳмад ибн Ҳусайн ал-Байҳақий, Сунаан ал-Байҳақий. – Макка: Мактаба Дор ал-Боз, 1994. Ж. 9, – Б.90

²⁷Қаранг: Саидов А. Х. Халқаро ҳуқуқ. – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2001. – Б. 272.

билан олиб бориладиган муносабатларни йўлга қўйиш масалаларини ҳам камраб олган.

3. Илк ислом даврида халқаро муносабатларга доир масалалар асарларда “китоб ал-жиход”, “китоб ал-мағозий” ва “китоб ас-сияр” шаклида келтирилган. “Китоб ал-жиход” ва “китоб ал-мағозий” деб номланган боблар Расулulloҳ (а.с.)нинг Мадина давридаги ҳарбий фаолияти билан чекланган бўлса, “китоб ас-сияр” асарлари мусулмонларнинг нафақат уруш, балки тинчлик даврида ўзгалар билан олиб борадиган муносабатларига бағишланган.

4. Муҳаммад Шайбоний халқаро муносабатларга оид масалаларни ёритишда тегишли фикҳий саволга бевосита дахлдор бўлган оят ва ҳадислар ёки саҳобийларнинг фикрлари ҳамда аклий мушоҳада, яъни раъй усулига мурожаат қилган. Олим масалага ёндашишда кучли мантиқ ва изчиллик асосидаги далиллашга алоҳида эътибор қаратган.

5. Олим ўз асарларида халқаро муносабатлар иштирокчиларини таснифлаш жараёнида оят ва ҳадислар моҳиятидан келиб чиққан ҳолда инсонийлик тамойилларининг устуворлигига амал қилган. Айниқса, шофеъий ва ханбалий мазҳаби фақиҳларидан фарқли тарзда, мусулмонлар ҳимояси остидаги шахслар – зиммийлар қаторига аҳли китоблардан ташқари, оташпараст ва бутпарастлик дини вакиллари ҳам киритгани ўз даврида диний тотувликни таъминлашга хизмат қилган.

6. Муҳаммад Шайбоний сияр илмига нисбатан бошқа фақиҳларга қараганда илғор ёндашиб, қатор янгиликларни киритган. Жумладан, у халқаро муносабатлардаги “худуд” тушунчасини кенгроқ талқин этган ва ўз даврида “дорул ҳарб” деб номланган худудлар билан ҳам шартнома тузиш мумкинлигини эътироф этган. Унинг бу фикри ўз-ўзидан ислом ҳуқуқи халқаро муносабатларида “худуд” тушунчасининг ўзгаришига олиб келган ва унинг давридан бошлаб, дунёнинг уч худуд: “дорул ҳарб”, “дорул ислом” ва “дорул аҳд”га бўлиниш концепцияси қабул қилинган.

7. Муҳаммад Шайбоний ўз асарларида дипломатик алоқалар ривожига элчининг ролига юқори баҳо бериб, унинг миллати ва динидан қатъи назар дахлсизлиги тўлиқ таъмин этилиши зарур, деб билган. Шунингдек, у қабилалар ва давлатлар билан тузилган аҳдлашувга амал қилиш исломнинг асосий талаби эканини таъкидлаган.

8. “Ас-Сияр ал-кабир” асарида урушларнинг олдини олиш ва бу жараёнда инсонийлик тамойилларига амал қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Хусусан, жиходни фақат давлат раҳбари рухсати билангина амалга ошириш, уруш жараёнида болалар, аёллар, кексалар ҳамда ўзини дин хизматига бағишлаган роҳиб ва зоҳидларга қурол кўтармаслик каби гуманитар ҳуқуқ қоидалари асарда батафсил баён қилинган.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

1. Ислום ҳуқуқида халқаро муносабатларга доир муҳим манба бўлмиш “Ас-Сияр ал-кабир” асарининг ўзбек тилидаги сайланмасини тайёрлаш.

2. Ҳалқаро муносабатлар тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган Муҳаммад Шайбоний илмий меросини исломшунослик соҳаси тадқиқотчиларга етказиш мақсадида “Сияр илми ривожида Муҳаммад Шайбонийнинг ўрни” номли монография тайёрлаш.

3. Муҳаммад Шайбонийнинг халқаро муносабатларга доир асарлари асосида таълим муассасаларида ўтиладиган “Ислом ҳуқуқи” ва “Фикҳ” фанлари ўқув дастурларига “Халқаро муносабатлар фикҳи” мавзусини киритиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARING ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC
ACADEMY OF UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

JURAEV SHUKURILLO RAKHIMOVICH

**THE PECULIARITIES OF THE REGULATION OF INTERNATIONAL
RELATIONS IN THE WORKS OF MUHAMMAD SHAIBANI**

24.00.03 – Science of fiqh and kalama. Theology

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON HISTORICAL SCIENCES**

Tashkent – 2022

The topic of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No B2021.1. PhD/Tar893

The dissertation has been carried out at the international Islamic academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) is available at the Scientific Council Web site (www.iiiau.uz) and ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser: **Yusupova Nigora Jaloliddin qizi**
doctor of legal sciences, associate professor

Official opponents: **Rajabova Mavjuda Abdullayevna**
doctor of legal sciences, professor
Najmiddinov Zafar Xoshimjonovich
candidate of history, associate professor

Leading organization: **Tashkent State University of Oriental Studies**

The defense of the dissertation will be held on September “___” of 2022 at _____ at the head scientific and methodical center of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees under international Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation is available at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered with number 99) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri Street, 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation abstract is distributed on August “___” of 2022.

(Protocol registered number 7 on August “11” of 2022)

D.R.Makhsudov

Chairman of the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Historical Sciences, Docent

S.A.Rustamiy

Secretary of the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Philological sciences, Docent

Z.M.Islamov

Chairman of the Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding academic degrees, Doctor of Philology, Professor

Introduction (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

The actuality and necessity of research. The works of Muhammad Shaybani (132/749-189/805) serve as the basis for the representatives of the Hanafi sect, which make up 47% of Muslims in the world, in the fiqh of prayer (العبادة) and muamalat (المعاملات). Shaybani's works were considered the most authoritative source in the formation of the system of international relations (السير) in medieval Islamic states. The scholar's works served as the basis for legal norms related to international relations of such great dynasties as the Abbasids, Timurids, and Ottomans. Several commentaries on Shaybani's works on international relations were written by jurists for twelve centuries. This fact also indicates the high importance of these works. From this point of view, it is of urgent importance to shed light on the legal, social, and diplomatic views of international relations presented in the works of Muhammad Shaybani.

In scientific research centers of the world, research is being conducted on the detailed study of the rules of Islamic law on international relations and on revealing their essence. Researches in this process are interstate relations (العلاقات الدولية), research aimed at understanding each other between religions and nations (التسامح), prevention of various conflicts, population migration (الحجرة البشرية), improvement of international humanitarian rules (القانون الدولي الذنساني), women, children and protection of the rights of the elderly. In these scientific researches, special attention is paid to the historical foundations of international relations as well as to the modern problems.

Wide opportunities are being created to study the sources of Islamic law and peace-loving ideas in them to strengthen the traditions of inter-ethnic and inter-religious harmony in modernizing Uzbekistan. As a result of this, scholars have published such books as "al-Hidaya" (الهداية – "The Right Way") by Burhaniddin Marghinani, "Jami' Ahkam al-Sighar" (جامع أحكام الصغار – "Child's Rights Code") by Abul Fath Muhammad ibn Mahmud Ustrushani, "Education of a healthy child in Islam", "Kifaya", "Jurisprudential Directions and Books", and "Questions and Answers from Hanafi Jurisprudence". In the scientific heritage of Muhammad Shaybani, who developed the theoretical foundations of Hanafi jurisprudence, studies aimed at interreligious tolerance, prevention of wars, preservation of peace, and development of diplomatic relations are of great importance.

This dissertation work serves to a certain extent in the implementation of the tasks defined in the regulations such as Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 16, 2018, No. PF-5416 "On measures to radically improve the activity of the religious and educational sphere", No. PF-60 dated January 28, 2022 "On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026", PQ-2995 dated May 24, 2017 "On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources", and No. PQ 3080 June 23, 2017 "On measures to establish the center of Islamic civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan".

The relevance of the research to the main priorities of the development of science and technology in the Republic. The dissertation has been carried out

following the primary directions of the development of science and technologies in the Republic I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and democratic state".

Level of study of the problem. In Islamic law, in particular, in the works of Muhammad Shaybani, issues related to the regulation of international relations have been widely studied by Western and Eastern scholars.

European scholars such as M.Khadduri, H.Bashir, A.Davoudi, J.Esposito, J.Johnson, and Marie-Louise Frick¹ conducted research on issues of war and peace in Islamic law, the history of Muslim statehood and international relations. In particular, Professor Khalid Ramazan Bashir from England tried to reveal the content of historical sources of international relations, war and peace, and peace rules in his treatise "Historical Foundations of Islamic International Law and Shaybani's Siyar". However, this work does not focus on aspects related to international relations presented in classical religious sources.

Eastern Muslim scholars Vahba Mustafa Zuhayli, Anke Iman Bouzenita, Usman Juma Zamiri, Muhammad Dasuqi, Muhammad Munir, Muhammad Sadiq Afifi, Isrofil Balchi, Ayten Vahapoglu Erol² and others tried to illuminate the role of Muhammad ibn Hasan Shaybani in Islamic jurisprudence and the scientific legacy of the scholar. Anke Iman Bouzenita, a professor at the International Islamic University of Malaysia, researched the position of Abdurrahman Awzai, a famous scholar of Islamic sciences, in siyar, i.e., Islamic international law, and partially highlighted the influence of Shaybani in this regard. Egyptian professor Dasuqi, in the process of researching Shaybani's scientific heritage, also partially touched on the scientist's works on international relations.

In the works of Russian and former Union scholars - V. Bartold, O. Bolshakov, Z. Buniyatev, P. Gryaznevich, I. Krachkovskii, M. Piotrovsky and A. Khalidov, the main attention is paid to the historical development of Muslim statehood³. At the same time, the activities of Muhammad Shaybani were partially

---

¹ Bashir K. Islamic International Law Historical Foundations and Al-Shaybani's Siyar. The University of Aberdeen, UK. 2018; Khadduri M. The Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar. – Maryland, USA: Johns Hopkins University Press, 1966; Dowudi A. The Islamic Law of War. – New York: Macmillan, 2011. – 338 p.; Esposito J. Unholy War. Terror in the name of Islam. – Washington: Audible Studios. – 2014; Johnson J. The Holy War Idea in Western and Islamic Traditions. – Pennsylvania, USA: Pennsylvania State University Press, 1997.

² Zuhayli V. Al-alaqat ad-davliya fil islam muqaranatan bil qanun ad-duvali al-hadis. – Bayrut: Al-Risala, 1997; Dasuqi M. Al-Imam Muhammad ibn al-Hasan ash-Shaybaniy va asaruhu fil fiqhil islam. – Doha: Dor as-saqofa, 1987; Zamiriya U. Usul al-alaqot ad-duvaliya fi fiqh al-Imam Muhammad ibn al-Hasan ash-Shayboniy – Ammon: Dor al-ma'oliy, 1999; Munir M. Suicide Attacks and Islamic Law // International Review of the Red Cross, Vol. 90, No. 869, March 2008, – P. 71-89.; Afifi M. Al-A'alaqat ad-duvaliyatu fil islam. – Qohira, Maktabatul Xonjiy, 1982; Isrofil B. Hz. Ömer Döneminde Diplomasi. – Ankara: Ankara Okulu, 2006; Ayten E. Karşılaştırmalı İslâm Milletlerarası Özel Hukuku. . – İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.

³ Look: Puteshestviye ibn Fadlana na Volgu / perevod i kommentarii pod red. Krachkovskogo I. – Moskva: Akademiya nauk SSSR, 1939; Belyayev YE. Arabi, islam i Arabskiy xalifat v ranneye srednevekovye. – Moskva: Nauka, 1966; Gryaznevich P. Formirovaniye arabskoy narodnosti rannego srednevekovya / Islam. Religiya, obshestvo, gosudarstvo. – Moskva: Glavnay redaksii vostochnoy literaturi, 1984; Bolshakov O. Istoriya xalifati. T.1, Islam v Aravii (570-633), T.2. Epoxa velikix zavoyevaniy, T.3, Mejdu dvux grajdanskix voyn. – Moskva: Vostochnaya literatura RAN, 2000; Piotrovskiy M. Prorocheskoye dvijeniye v Aravii v VII v. // Islam. Religiya, obshestvo, gosudarstvo. – Moskva: Glavnay redaksii vostochnoy literaturi, 1984. – S.19-24; Istoriya at-Tabari / Per s arab. Belyayeva V. s dopol. Bolshakov O., Xalidova A. – Toshkent: Fan, 1957; Bartold V.V. Islam. Kultura musulmanstva. Musulmanskiy mir / Vstup.st.Kuzneta. – Moskva: Knijniy Klub Knichovek, 2012; Bunyatov Z.

touched upon in these studies. In Uzbekistan, scientists such as A.Saidov, A.Hasanov, J.Tashkulov, A.Juzhoni, Q.Zahidov, Z.Shokirova, A.Yunusov, N.Ibragimova, A.Toychiboev carried out several scientific studies covering the political, legal, social, economic and cultural history of the first Muslim state. In particular, researcher A.Toychiboev published a series of articles related to the research of Imam Sarakhsi's works by Muhammad Shaybani⁴. N.Ibragimova's research entitled "Embassy relations of Mawarannahr with the Middle East Muslim countries in the VII-XII centuries" deals with the concept of "ambassador" in Islamic law, the requirements for the position of ambassador, and the establishment of embassy relations during the rule of the Omayyads and Abbasids.

In contrast to the above studies, this dissertation reveals the role of Muhammad Shaybani in the development of Islamic law and the scientific and practical significance of the scholar's works in the regulation of international relations in the history of Muslim statehood.

The relevance of the topic of the research to the research work of the higher education institution where the research was conducted. The dissertation has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan in 2020-2022 within the framework of the scientific project FZ-202002146 – "Creating a multimedia program and a mobile application that includes the basics of educational and spiritual struggle against destructive ideas based on the works of Central Asian thinkers".

The purpose of the research is to reveal the specific aspects of the regulation of international relations in the works of Muhammad Shaybani.

The objectives of the study are as follows:

to classify the stages of formation and development of international relations in the early Islamic period and the works written in this direction;

to show the concept of international relations and its specific aspects in jurisprudence;

to determine works on international relations and their characteristics in Islamic law;

to determine the methods of describing and regulating issues related to international relations in the works of Muhammad Shaybani;

Gosudarstvo Xarezmshaxov Anushtagagenitov (1097-1231). – Moskva: Glavnoy redaksii vostochnoy literaturi, 1986.

⁴ Jo'zjoni A. Islom huquqshunosligi, hanafiy mazhabi va O'rta Osiyo faqihlari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2002; Hasanov A. Qadimgi Arabiston va ilk islom: I-kitob. Johiliya asri. – Toshkent, 2001; Tashkulov J. Islomda xalqaro munosabatlarni tartibga solishning huquqiy asoslari. – Toshkent: Complex Print, 2021; Zahidov Q. Ilk islom davlatchiligi va uning shakllanish jarayonlari (632-661yillar) Tar.fan.nom.diss...avtoref. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2005; Shokirova Z. Ilk islomda sulhparvarlik tamoyillarining tarixiy-qiyosiy tahlili. Tar.fan.nom.diss.ishi. – Toshkent.: 2012; Yunusov A. Xalqaro huquqning arab doktrinasi. Yurid. fan.nom.il.diss...avtoref. – Toshkent: 2010; Ibragimova N. VII-XII asrlar islom tarixiga oid manbalarda Movarounnahr va Yaqin Sharq elchilik aloqalari. Tar.fan.nom.bo'y.fal.dok.diss...avtoref. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2019; To'ychibayev A. Islomdagi xalqaro huquq masalalari // Imom al-Buxoriy saboqlari, 2011. №2. – B. 184-186; To'ychibayev A. Islom xalqaro huquqining kelib chiqishi va rivojlanishi. // Demokratlashtirish va inson huquqlari. №3. – Toshkent, 2012. – B. 120-124; To'ychibayev A. Saraxsiyning diplomatiya haqidagi tushunchasi. // Nejmiddin Erbakan universiteti ikkinchi xalqaro talabalar ijtimoiy fanlar kongressi materiallari, 2016. – Konya, Turkiya.

to show the aspects related to the classification of the participants of international relations in the scholar's works;

to reveal Muhammad Shaybani's views on the concept of territory and border;
to determine the place of Muhammad Shaybani's works in the formation and development of diplomatic relations;

to reveal the relations aimed at preventing wars and maintaining peace in "al-Siyar al-Kabir" and to develop proposals and recommendations for their effective use.

The object of research is Muhammad Shaybani's works* on international relations.

Subjects of the research are relations between representatives of different religions, diplomatic relations, issues aimed at preventing wars and ensuring peace in the works of Muhammad Shaybani.

Research methods. The dissertation used the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, abstraction, chronological, content analysis and comparison of texts.

The scientific novelty of the research is as follows:

in the work "as-Siyar al-Kabir" (السير الكبير), in addition to the Ahl al-Kitab (أهل الكتاب – Jews and Christians who were given the heavenly book), pagans and fire worshipers who lived at that time were considered as the dhimmis (أهل الذمة – non-Muslims under the protection of Muslims). It is revealed that these rules were accepted by the Abbasid rulers and judges and it served to maintain an environment of inter-religious harmony in the society;

the main reason for the recognition of Muhammad Shaybani's works "as-Siyar al-Saghir" and "as-Siyar al-Kabir" as a primary sources in the international relations of the Abbasid caliphate is proved by the fact that the Abbasid ruler Harun al-Rashid introduced the system of educating future princes from these books in the presence of scholars;

based on Muhammad Shaybani's views on the inviolability of children, women, the elderly, and monks and ascetics dedicated to the service of religion, the principles of international humanitarian law aimed at protecting civilians in conflict situations were established in Islamic law as early as the 8th century;

the concept of "Dar al-Ahd" (دار العهد – a peace agreement with non-Muslim countries) introduced into the science of jurisprudence by Muhammad Shaybani, due to its peace-loving nature, is justified by the fact that the principle of peaceful coexistence with the countries considered as “enemies” due to religious differences existed in the early Islamic states.

The practical results of the research are as follows:

although the "Treaty of Hudaibiyyah" (معاهدة الحديبية) seems to have worked to the detriment of Muslims, the signing of this agreement by Muhammad (PBUH) to prevent war has been revealed as evidence that peace is always an important factor for the development of the Islamic religion;

---

* Muhammad Shaybani's works "as-Siyar al-Kabir" and "as-Siyar al-Saghir" dedicated to international relations in Islamic law were taken as research objects.

as a result of the violation of the rules related to "Dar al-Islam" (دار الإسلام) and "Dar al-Kufr" (دار الكفر) in Islamic law, in the current period, when the process of indoctrination is observed in some individuals, the issues related to inter-religious tolerance and harmony in the era of Muhammad Shaybani are illuminated from a scientific and theoretical point of view;

it is proved that the contents of the ideas about prevention of wars, interreligious tolerance, interethnic harmony, and the need to approach every issue based on science, described in the works of Muhammad Shaybani, should be inculcated in the minds of students and young people in the process of education and training;

it is substantiated that the issues concerning the right to inviolability of life, family, and property of ambassadors, defined in the works of the scientist in the 8th century, were also emphasized by the principles of the "Vienna Convention on Diplomatic Relations" adopted in 1961.

The reliability of the research results. In the dissertation, the approaches and methods recognized today in the science of history, the primary sources relevant to the topic are used. The results obtained in the research process has been confirmed by competent state and non-state agencies.

At the same time, the reliability of the research results was also proven by the fact that they were published in national and international scientific, scientific-practical conference materials collections, and scientific publications on the list of the HAC.

The scientific and practical significance of the results of the research. The scientific significance of the research results is explained by the enrichment of scientific and theoretical knowledge on the study of the specific features and essence of the regulation of international relations in Islam, the use of the results obtained on the basis of the analysis of jurisprudential sources in the improvement of the scientific concept of strengthening religious tolerance in multi-confessional societies, and methodological approaches related to the field.

The practical significance of the research results is in the enrichment of the content of subjects such as "Islamic Law", "Islamic Studies", "Fiqh" taught in higher and secondary special secular and religious institutions with new theoretical developments, in the development of field-related facultative classes, seminars and special courses, as well as in the possibility of using it in educational institutions and in the spiritual and educational promotion work carried out among citizens.

Implementation of research results: The results of the dissertation were used in:

The conclusions that the principle of peaceful coexistence with the countries considered as enemies due to religious differences existed in the early Islamic states, as part of the peace-loving essence of the concept of "Darul Ahd" (دار العهد – peace agreement concluded with non-Muslim countries) introduced into the science of jurisprudence by Muhammad Shaybani were included in the contents of the manuals called "Current refutations" and "Moderation against bigotry" published by the Imam Maturidi International Research Center (reference of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of

Uzbekistan dated February 24, 2022 No. 02-03/1262). As a result, it served to carry out analyzes to show the educational significance of the principle of interreligious harmony put forward in the works of Muhammad ibn Hasan Shaybani;

The facts that "as-Siyar al-Kabir" (السير الكبير) included among the dhimmis (أهل الذمة – non-Muslims under the protection of Muslims) in addition to the people of the book (أهل الكتاب – Jews and Christians who were given the heavenly book), pagans and fire worshipers who lived at that time and these rules were accepted by the Abbasid rulers and judges scientific conclusions about the cause of interreligious harmony in the society were included in the content of the manuals "Ma'rifat Gulshani" and "Ma'rifat Ziyosi" prepared on the order of the Office of Muslims of Uzbekistan (reference of the Office of Muslims of Uzbekistan dated February 28, 2022 No. 500). As a result, during the activity of citizen self-management agencies and neighborhood activists, it served to prevent religious intolerance, inter-religious and inter-ethnic conflicts, and to develop the activities of assistants of chief imams on women's issues;

The main reason for the recognition of Muhammad Shaybani's works "as-Siyar al-Saghir" and "as-Siyar al-Kabir" as a primary source in the international relations of the Abbasid caliphate was that the Abbasid ruler Harun al-Rashid introduced the system of educating future princes from these books in the presence of the the scholar. These jurisprudential conclusions were used in the preparation of the methodological and "Important questions and answers" training manuals, which were prepared on the order of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan for combating terrorism and extremism (reference of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan for Combating Terrorism and Extremism dated February 19, 2022 No.17/2-371). As a result, fighting against crimes such as extremism and terrorism, explaining to the public the religious aspects of the consequences of such crimes that threaten the development of statehood, society, and individual life, served to raise the legal consciousness and culture, and religious knowledge of citizens regarding these issues;

The conclusions on Muhammad Shaybani's view that children, women, the elderly, and monks and ascetics dedicated to the service of religion are considered inviolable during the war, and that weapons should not be raised against them, the principles of international humanitarian law aimed at protecting civilians in conflict situations were formed in Islamic law as early as the 8th century were used in the preparation of the scripts of the systematic show called "Buyuk Yurt Allomalari", which was broadcast by "History of Uzbekistan" TV channel (reference of the National Broadcasting Company of Uzbekistan dated February 02, 2022 No.06-31-231). As a result, it served to increase the spirituality of the society by promoting the ideas of humanity, peace-loving, and enlightenment, which serve to improve the spirituality and education of young people, which were advanced in the scientific heritage of our scholars who contributed to the civilization of world science and Islamic culture.

Approbation of research results. The results of the research were approved at 10 scientific meetings and conferences, including 4 international and 6 republic scientific-practical conferences.

Publication of research results. A total of 21 scientific works were published on the topic of the dissertation. In particular, 11 articles were published in scientific publications and 1 article was published in a foreign journal, where the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan were recommended for publication.

The structure and scope of the dissertation. The content of the dissertation consists of an introduction, three chapters, eight paragraphs, a conclusion and a list of references. The total volume of the dissertation is 146 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **introductory** part, the relevance of the selected topic is substantiated, and the goals and objectives of the research and the object and subject of study are defined. The relevance of the research to the priorities of science and technology are shown, and the scientific novelty and practical results of the work are described. The reliability, scientific and practical significance of the obtained results are revealed. Information on the implementation, approbation, and publication of research results, the structure and the scope of the dissertation are given.

The first chapter of the dissertation entitled "**Scientific-Theoretical Issues of Regulation of International Relations in Islamic Law**" consists of three paragraphs. It analyzes the formation and development of international relations in the early Islamic period, the concept and specific aspects of international relations according to jurisprudence, and works on international relations in Islamic law.

The first paragraph of the first chapter is called "*Formation processes of international relations in the early Islamic period*". It analyzes the stages of formation and development of international relations in the early history of Islam. The formation of international relations in the early Islamic period is directly related to the Madinah period. On the eve of the establishment of the Muslim state in Madinah, in the first year of the Hijri (623), mutual agreement agreements were concluded between the representatives of the indigenous tribes living in Madinah - Aws, Khazraj and Jewish communities⁵, as well as the immigrants*.

The text of this agreement known as "Al-Sahifa" (الصفحة) or "Constitution of Madinah" (دستور المدينة) has been preserved in the sources⁶, and it is noteworthy that

---

⁵ Usmonov M. Qur'oni karim va janobi Rasulullohning amallari. – Toshkent, 1992. – B. 28; Bolshakov O.G. Istoriya Xalifata. – Moskva: Glavnoy redaksii vostochnoy literaturi, 1989. T.1. – S.92.; Jaloliddin Suyutiy. Tarix al-xulafo / tarjimon Abdulloh Shokirov. – Toshkent: Sharq. 2020. – 472 b.; Shayx Ramazon al-Butiy. Siyratni anglash / Arabchadan Ziyovuddin Mansur tarjimasi. – Toshkent: Sharq. 2020. – 448 b.; Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Islom tarixi. – Toshkent: Hilol-Nashr. 2021. – 512 b.; Muhammad Kamol. Payg'ambarlar tarixi. – Toshkent: Sano-standart. 2018. – 184 b.; Muhammad Zako Ko'nrapa. Payg'ambarimiz (sollalohu alayhi va salam) va islom tarixi. – Toshkent: Sharq. 2018. – 368 b.; Ummataliyev S. Islom tarixidan oltin sahifalar. – Toshkent: O'qituvchi. 2021. – 296 b.

* Muslims who migrated from Mecca to Medina.

⁶ Ibn Hisham. As-Sira an-nabawiya. – Bayrut: Muassasa al-ma'orif, 1993. T.1. – 505 b. (After that: Ibn Hishom).

its content is in accordance with the generally recognized principles of international law today.

This treaty, which united the tribes of different religions and nationalities on the path of peace and common interests, concluded at the beginning of the 7th century, was considered an important step in the regulation of international relations by Muslims. The reason for this is that peace reigned for many years in the city of Madinah, where the tribal disputes had flared up due to the treaty, and it served to politically unite the tribes that believed in different religions and were rivals to each other.

This agreement, made in the early Islamic period, has not lost its importance even now. In particular, the "Declaration of Morocco" and "Declaration of Jakarta (Nahdatul Ulama)" recognized by the UN were adopted in 2016 directly based on this agreement.⁷

In addition, the "Treaty of Hudaibiya" (معاهدة الحديبية) is an event that had a unique impact on the development of international relations in the early Islamic period. As a result of this treaty signed in 628, Muslims and Meccan polytheists agreed to live in harmony without conflict for 10 years. In the Hudaibiyyah Treaty, the Makkah polytheists denied that the Messenger of God was a prophet and included humiliating conditions for Muslims, but Muhammad (PBUH) signed this agreement considering the great importance of peace in Islam. As a result of this agreement, Muslim diplomatic relations with foreign countries were established⁸.

After the death of Muhammad (PBUH), international relations developed rapidly during the four Rashid caliphs who ruled the caliphate. Especially during this period, the Muslim state expanded in terms of territory, and there was a need to cooperate with different religions and nationalities. In this process, the principles of tolerance, highly valued in the Islamic religion, created the ground for Muslims to live in harmony with representatives of other religions. The researches show that peace, tolerance, cooperation, and harmony with different nations have been the main idea of Islamic international relations since the early stages of the formation and development of international relations in Islamic law.

The second paragraph, entitled "*Specific aspects of the concept of international relations in Islamic jurisprudence*", explains the concept, origin and definitions given by the jurists of international relations in Islamic law - "Science of Siyar". This concept is derived from the root of the word "سير" in Arabic, which in Uzbek means "walk" and "stroll"⁹. As a term, Muhammad's (a.s.) life path, particularly his participation in battles, was represented. Muhaddis and historians

---

⁷ O Marrakeshskoy deklaratsii i svobode veroispovedaniya i ubejdeniy. <https://osce.usmission.gov/ru/on-the-marrakesh-declaration-and-freedom-of-religion-or-belief-statement-at-the-pc-ru/>

⁸ Ibn Hishom. as-Sira an-nabaviya. – Bayrut: Muassasa al-ma’orif, 1993. – T. 3. – B. 263-264; Tabariy. Tarix al-umam va-l-muluk. – Qohira, 1982. J.2. – B. 635; Qur’oni karimning izohli tarjimasi / Tarjimon Alouddin Mansur. – Bishkek: 2001; Qur’oni karim: tarjima va ilmiy-tarixiy izohlar. 1-kitob (1992 yil) / Mas’ul muharrir M.Usmonov. – Toshkent: Fan, 2004; Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. Tuzatilgan va qo’shimcha qilingan ikkinchi nashr. VI jildda. – Toshkent: “Movarounnahr”, 2005-2007; Qur’oni karim: ma’nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va tafsir muallifi: Abdulaziz Mansur. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2016.

⁹ Al-Mu’jam al-Vasit (arab tilining izohli lug’ati) . – Qohira: Maktaba ash-Shuruq ad-duvaliya, 2004. – p.410

first dealt with the "science of siyar", which represents international relations in Islamic law. But in their works, they used the concept known as "seerah" or "siyar" mainly to express the image, life and character of the Prophet (PBUH). Among historians, it was a tradition to write books in the historical genre called "Siyрати Nabaviya"¹⁰. In particular, after Ibn Hisham (d. 218/833) wrote a summary of Ibn Ishaq's (d. 151/768) work called "as-Seerah" under the title "as-Seerah an-Nabawiyya" genre "Siyрати Nabawi" began to spread widely¹¹.

"The use of the term "siyar" as a reference to international relations began in the 2nd/8th century. The jurists tried to express the issues related to international relations with the concepts of siyar or sirat and magazi. Abu Hanifa (d. 150/767) introduced the term "siyar" into the science of jurisprudence as a concept representing international relations¹². He called the series of lectures he conducted on the jurisprudence of war and peace "siyar". Later, this term was widely used by the disciples of Abu Hanifa. As a result of this, Shaybani's works called "as-Siyar al-Saghir" and "as-Siyar al-Kabir" were written.

The third paragraph of the first chapter is called "*Scientific-theoretical issues of international relations in works on Islamic law*" and analyzes the works written by jurists on international relations. In the early works on international relations in Islamic law, the terms "siyar" and "maghazi" meant the military campaigns led by the Messenger of Allah (PBUH) and the general companions. Scholars have paid special attention to the study of the shari'a foundations of these military campaigns.

Some scholars are limited to the study of historical data, while some scholars have shed light on the Shariah foundations of international relations. This, in turn, created the basis for systematizing the relations of the future generation with other peoples. Although Abu Hanifa is considered to be the first work on international relations in Islamic law, Imam Sha'bi (d. 103/722), Imam Awzai (d. 157/774), Sufyan Thawri (716-778), and Fazari (d. 186/802) were the first to pay attention to this topic. In particular, Imam Sha'bi organized classes on the topic of siyar in the city of Kufa. Imam Awzai is one of the mujtahid imams, who paid attention to jurisprudential aspects of interstate border relations.

The jurists have written a separate chapter in their works called "Kitab al-siyar" which deals with international relations. Usually, this chapter of the book covers the jurisprudential aspects of cooperation with representatives of different nationalities and religions in times of war and peace. In particular, jurisprudential issues such as ghazat, seerah, jihad, preparing the army for battle, organizing ranks, distribution of booty, ruling on apostasy, as well as relations between Muslims and representatives of other religions are covered in detail. Although many works on international relations have been written by research scientists, the most detailed

---

¹⁰ Look: Imom Shamsuddin Saxoviy. Al-I'lan bittavbix liman zamma ahli tarix. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, (nashr yili ko'rsatilmagan), – P.18.

¹¹ Look: Ibn Hishom. As-Siyra an-nabaviya. – Bayrut: Dor al-ma'rifa, (nashr yili ko'rsatilmagan). J.1. – B.3; Livo Mustafo Tallos. Ar-Rasul al-arabiy va fann al-harb. – Damascus: Matobi' al-idora as-siyasiya, 1972. – B. 57; Ahmad Atiyatullo. Al-Qomus al-islamiy. – Qohira: Maktaba an-nahza, 1970. J.3. – P. 595

¹² Look: Imom Muhammad ash-Shofe'iy. Al-Umm. – Qohira: Maktabatul Usra, 2002. J.4. – P. 202.

source in this regard belongs to the pen of Muhammad ibn Hasan Shaybani. Shaybani first finished a work called "as-Siyar as-Saghir".

Later, at the end of his life, he wrote "as-Siyar as-Kabir" based on the experience of himself and his teachers. It should be noted with pride that the role of jurists from Mawarannahr in the development of this field of science is also incomparable. In particular, jurists such as Abul-Lays Samarkandi, Abu Bakr Kasani, Burhanuddin Marghinani, Muhammad ibn Mahmud Ustrushani, Shamsul-Aimma Halwani, Alauddin Samarkandi contributed to the further development of siyar science in their works. Although they did not write a separate book on siyar, in their works on jurisprudence and fatwa, under the title "Kitab al-Siyar", the relations between Muslims and non-Muslims, jihad and battles, and the rights of non-Muslims (dhimmi) living in "Darul Islam" were discussed in separate chapters in detail. Muhammad Sharif al-Bukhari, one of the scholars of Islam, wrote a work on international law, "Fawaidi Haqaniyyah" on the law of Siyar and Dhimmis in Persian.

In general, the works on international relations written by jurists cover the issues of war and peace, humanitarian aspects of the war process, the procedure for concluding peace and its conditions, relations between Muslims and dhimmis and those who do not believe in any religion, jizya and its amount, religious beliefs and religious ceremonies of non-believers, marriage, issues of responsibility if crimes are committed by them in Muslim countries, distribution of lands conquered by Muslims, the legal status of captives, embassy relations with foreign countries, immunity of the ambassador.

The second chapter of the dissertation, entitled "**Interpretation of the Concepts of International Relations in the Works of Muhammad Shaybani**", describes the general description of issues related to international relations in the works of Shaybani, the classification of participants in international relations, and the concept of state territory and its specific interpretation in jurisprudential literature.

The first paragraph of the chapter is called "*Description of issues related to international relations in "Zahir Ar-Riwaya"*", and it analyzes the coverage of international relations in Shaybani's works and some critical issues in this regard. It is known that Muhammad Shaybani's works included in the "Zahir Ar-Riwayah" collection are among the main sources of jurisprudence in the Hanafi school. International relations are described in detail in the works included in this collection. In particular, in "al-Mabsut" or "al-Asl"¹³, which are among the greatest works of "Zahir Ar-Riwaya", one can find some jurisprudential issues related to international relations. For example, there is chapters on the entry of a person belonging to "Darul Harb" into the land of Islam and receiving safety security, dhimmi, that is, the testimony of representatives of other religions, the question of responsibility for the crime committed by them, trading by a Muslim in the territory of "Darul Harb", for committing a crime in this area.

---

¹³ Look: Muhammad Shayboniy. Al-Asl. – Bayrut: Dor ibn Hazm, 2012. J.7. – P.267

However, these issues are often discussed in general jurisprudential chapters, such as the chapter on trade, the chapter on crime, and the chapter on testimony. For this reason, "al-Asl" was recognized by jurists not as a book on international relations, but as one of the most authoritative works on general jurisprudence.

Muhammad Shaybani wrote his works "as-Siyar al-Saghir"¹⁴ and "as-Siyar al-Kabir" about the relations of Muslims with representatives of other religions during peace and war. The work "As-Siyar al-Kabir" has reached today through the book "Sharh as-Siyar al-Kabir" by Muhammad Sarakhsi from Mawarannahr (died 483/1090)¹⁵.

The work "As-Siyar al-Saghir" was written before "as-Siyar al-Kabir", in which the relationship between Muslims and representatives of other religions in peace and war, the protection of the rights of non-Muslims in Islamic countries and outside it, the immunity of ambassadors, peace and Treaties, prisoners and war criminals, distribution of spoils and other sensitive issues are dealt with separately. The solutions considered and proposed in the work began to be studied by Western jurists only eight centuries after Muhammad Shaybani. "As-Siyar al-Kabir" also describes other issues discussed by international experts and legal scholars, such as neutral territories, which are the object of study of international relations, and the determination of relations with them, agreements to regulate the state of neutrality, rules related to ambassadors.

This work, along with all other books of Imam Muhammad, will be the main source for studying international relations and its jurisprudence. This great precious book has been praised by many scholars for the relevance of the issues it raises and the clarity of the solutions presented.

The second paragraph entitled "Classification of participants in international relations in the works of Muhammad Shaybani" describes the interpretation of the concept of population as one of the main participants in international relations in Islamic law. In particular, the concept of Dhimmiya is described in "as-Siyar al-Kabir", the rights and freedoms assigned to dhimmi in Islamic law, the categories entitled to receive the status of dhimmi, and the important issues related to cooperation with the dhimmi in the way of peace are covered in detail. In Islamic law, several rights and freedoms are provided to dhimmis. Their freedom of thought and belief is ensured, and their property and lives are protected. Also, some obligations that are obligatory for Muslims are not assigned to them. In particular, no matter how much property the dhimmis had, they were exempted from paying zakat and military mobilization against the enemy.

On the other hand, the jizya tax imposed on the dhimmis was not introduced to humiliate them. It was not compulsory for everyone, but a certain amount was collected from the able-bodied. In return for the jizya, Muslims protected the representatives of other religions from any enemy danger and took upon

---

¹⁴ Look: Muhammad ibn Hasan Shayboniy. Kitob as-siyar as-sag'ir – Islomobod.1998. – 30 p.

¹⁵ Muhammad ibn Ahmad Saraxsiy. Sharh as-siyar al-kabir. 1-5 -juz.– Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1997. – 1472 p.

themselves the protection of their property and family members¹⁶. In addition, it is established that the zimmi receive social security and are provided with an allowance in case of old age and incapacity for work. If the Muslims could not fulfill their obligations, they had to return the jizyas received from the dhimmis. These rules, of course, led to the establishment of a healthy social environment among representatives of different religions in the society.

The third paragraph of the second chapter is called "*Scientist's method of explaining the concept of territory and border*", and in the works of Muhammad Shaybani, jurisprudential issues related to the territory of the state are covered.

The terms related to the area covered in Islamic law were not developed during the time of the Prophet or the Companions, but by later jurists in the II/VIII century. In addition, since there is no specific verse or hadith on the issue of territory in Islamic law, the approaches of the scholars to these terms were also different.

In particular, in jurisprudential works, the regions of the world are studied by dividing them into two types of land (dar*) from the point of view of statehood. According to him, the first is the "Darul Islam" (land of Islam) areas, which are safe for Muslims and where Islamic rules prevail. The second is "Darul Harb" (land of war) areas, which are a danger to the lives of Muslims and violate the teachings of Islam¹⁷.

In the past, Muslim countries took this classification into account in their international relations with foreign countries, and "Darul Harb" countries were seen as enemies.

One of the important contributions of Muhammad Shaybani to the development of international relations of Islamic law is related to the fact that he showed the ways to enter into peaceful relations with the states regardless of their religious differences. Shaybani further expanded the territorial rules of Islamic law. He is the first jurist who founded the theory of the concept of "Darul Ahd" in his works¹⁸.

According to Muhammad Shaybani, the territories of "Darul Harb" countries, which signed an agreement to live in peace with Muslims, will become "Darul Ahd". As a result, it became important in establishing peace and harmony between different religions and nations.

The third chapter of the dissertation entitled "**The Importance of Scholar's Views on Peacekeeping in Diplomatic Relations**" reveals the formation and development of diplomatic relations in early Islamic history, as well as the rules related to war and their interpretation in Muhammad Shaybani's "as-Siyar al-Kabir".

---

¹⁶ Look: Muhammad ibn Ahmad Saraxsiy. Sharh as-siyar al-kabir. J. 5. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1997. – P. 287.

* In Islamic law, the concept of "dar" is used in modern law and international relations to refer to the territory that constitutes the element of the state.

¹⁷ Look: Muhammad ibn Ahmad Saraxsiy. Sharh as-siyar al-kabir. J. 1. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1997. – P. 90.

¹⁸ Look: Dasuqiy M. Al-Imam Muhammad ibn al-Hasan ash-Shaybaniy va asaruhu fil fiqhil islam. – Doha: Dor as-saqofa, 1987. – P. 330.

The first paragraph of the third chapter is called *"The role of Muhammad Shaybani's works in regulating diplomatic relations"*. It analyzes the views put forward by Shaybani regarding the establishment of diplomatic relations between states in the early period of Muslim statehood, the rights and obligations of the ambassador, the requirements for the position of ambassador, and the development of diplomatic relations.

In the early Islamic period, the propaganda of the new religion was inextricably linked with the mission of the embassy¹⁹. Because of this, the main purpose of the ambassador's trips was to promote the new religion. According to Shaybani, moral and beautiful human qualities are among the basic conditions required of an ambassador²⁰. At the same time, it is necessary for the ambassador to know the language of the nation to which he is being sent, to be eloquent, to be mature, to have the ability to express words clearly, and beautifully, to be able to convince others of what he says, to be serious and, of course, to have a thorough knowledge of the pillars of Islam. The reason is that in the early Islamic era, Muslim ambassadors had to introduce the new religion to tribal and state structures that had not yet accepted Islam²¹.

Muhammad Shaybani in his work *"as-Siyar al-Kabir"* expressed opinions about the ambassador's role in resolving issues of peace and war, his inviolability, powers, and security measures, which have not lost their importance not only for his time but even in the present era. He said that issues related to peace and war should be resolved only through ambassadors²².

Also, the scientist wrote down important points about diplomatic immunity in his work. In particular, regardless of whether the ambassador is a Muslim, Mustamin or Dhimmi, his legal status is the same and his finances and life are safe. In issue 89 of the work *"As-Siyar al-Saghir"*, it was ruled that "if an ambassador meets a soldier in a Muslim country and he says, 'I am the ambassador' and shows the king's letter, and if it is confirmed that this letter really belongs to the king, his safety will be ensured"²³.

According to the work, the head of the state should ensure the full safety of the ambassadors of the *"Darul Harb"* who come to him; protection of the ambassadors from various aggressions, until they reach their territory, it is the responsibility of the head of the state receiving the ambassadors to ensure their safety; the head of the state sending the ambassador to another country provides him with a document with his own seal, this document is a guarantee of the immunity of the ambassador, and he enjoys the right of immunity until he returns

---

¹⁹ Imom Ja'far Barzanjiy. *Mavlid un-nabiy. Foziljon Maxdum Marg'iloniy tarjiması*. – Toshkent: Movarounnahr, 2010. – P.78; Filshinskiy I.M. *Arabskaya literatura v Sredniye veka*. – Moskva: Nauka, 1977. – S.107.

²⁰ Look: Ibragimova N.K. VII-XII asrlar islom tarixiga oid manbalarda Movarounnaxr va Yaqin Sharq elchilik aloqalari. *Tarix.fan.nom.bo'y.fal.dok.diss...avtoref*. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2019. – P.61

²¹ Look: To'ychiboyev A. *Saraxsiy asarlarida diplomatik huquq masalalari// Imom al-Buxoriy saboqlari*. 2012, № 4. – P. 271-272.

²² Look: Muhammad ibn Ahmad Saraxsiy. *Sharh as-siyar al-kabir*. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1997. J.1. – P. 44.

²³ Ibragimova N.K. VII-XII asrlar islom tarixiga oid manbalarda Movarounnaxr va Yaqin Sharq elchilik aloqalari. *Tarix.fan.nom.bo'y.fal.dok.diss...avtoref*. – Toshkent: O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2019. – P.47.

to his country. Such views indicate that Muhammad Shaybani paid special attention to the issue of humanity and justice in diplomatic relations.

In the second paragraph entitled “*The essence of peacekeeping principles in "As-Siyar al-Kabir"*” by Muhammad Shaybani, issues such as the classification of rules related to war in Islamic law and the focus on humanitarian aspects in this regard are highlighted.

In Islamic law, special attention is paid to issues of war and peace, which are the object of international relations. Muhammad bin Hasan, one of the ideological leaders of the Hanafi school, classified the rules thirteen centuries ago in his writings, focusing on the relations of Muslims with representatives of other religions and living together with them in times of war and peace. At the same time, the issues of preventing wars in the event of inter-religious and ethnic disagreements and conflict situations, fighting wars, regulating them, and avoiding various barbarities are also reflected in the works of Muhammad Shaybani²⁴.

According to the international relations of Islamic law, the main reason for waging war is not religious conversion, that is, because a person belongs to another religion, it is not required to wage war with him. Muslims can fight only to repel the attacks of those who are at war with them, to prevent sedition and oppression.

Those who do not understand the essence of this rule sometimes try to interpret Islam as a religion of war. This situation is observed a lot, especially in the Western press. It is worth noting that today Western experts are expected to objectively study the rules of international relations in Islamic law, to study the religious rules in the interpretation of Islamic jurisprudence and fanatical groups separately from each other. For example, after the terrorist attack in the USA on September 11, 2001, the American professor John Esposito (1940), a specialist in Middle Eastern and religious studies, published a work called "Unholy War: Terror in the Name of Islam"²⁵.

He emphasized that the formation of traditions of war in Islamic law took place in specific historical and political conditions, unlike jihad movements in the interpretation of terrorist groups. According to Muhammad Shaybani, representatives of several classes are considered untouchable in war and they do not kill. According to it, women, children, old people, priests and asifs, i.e. blind, deaf and other disabled people who were forced to fight in the war, even if they are representatives of a different religion, will not fight with them and will not be killed²⁶.

Such rules related to war are detailed in al-Siyar al-Kabir. This is a sign that Muhammad Shaybani was ahead of the times with his views. Because these rules are one of the important issues of international humanitarian law today, they were taken under legal protection by the 20th century²⁷.

---

²⁴ Look: Muhammad ibn Ahmad Saraxsiy. Sharh as-siyar al-kabir. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1997. J.1. – P. 31.

²⁵ Jon Esposito. Unholy War. Terror in the name of Islam. – Washington: Audible Studios. – 2014. – P 64

²⁶ Look: Ahmad ibn Husayn al-Bayhaqi, Sunan al-Bayhaqi. – Makka: Maktaba Dor al-Boz, 1994. J. 9, – P.90

²⁷ Look: Saidov A. X. Xalqaro huquq. – Toshkent: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi “Adabiyot jamg‘armasi” nashriyoti, 2001. – P. 272.

CONCLUSION

The following conclusions were drawn from the analysis of the data presented in the dissertation:

1. In the early Islamic period, the agreement called "Al-Sahifa" or "Constitution of Madinah" and "Hudaibiya Treaty" played an important role in the formation of international relations. As a result of these agreements, Muslim embassies were established in foreign countries. The works of Muslim scholars on international relations were first described in the chapters of hadith and history books known as "Jihad" and "Maghazi". Later, works called "Kitab al-Siyar" reflecting international relations were classified.

2. From the 2nd/8th century, a special field of international relations known as "Siyar" was formed in jurisprudence. This concept was introduced to the science of jurisprudence by Abu Hanifa, the founder of the Hanafi school. The concept of international relations in Islamic law initially meant the regulation of relations between Muslims and the opposing side during wartime, and later included issues of establishing relations with communities of different religions during peacetime.

3. Issues related to international relations in the early Islamic period are presented in the works in the form of "Kitab al-Jihad", "Kitab al-Maghazi" and "Kitab al-Siyar". The chapters called "Kitab al-Jihad" and "Kitab al-Maghazi" are limited to the military activities of Rasulullah (s.a.w.) during the Medina period, while the works of "Kitab al-Siyar" deal with Muslims not only in times of war but also in times of peace with others. dedicated to the relationship they lead.

4. Muhammad Shaybani used the verses and hadiths directly related to the relevant jurisprudential question or the opinions of the Companions and intellectual observation, i.e., the method of opinion, in elucidating the issues related to international relations. In approaching the problem, the scientist paid special attention to the argument based on strong logic and consistency.

5. In the process of classifying the participants of international relations in his works, the scientist followed the priority of the principles of humanity based on the essence of verses and hadiths. Especially, in contrast to the jurists of the Shafi'i and Hanbali schools, the inclusion of fire worshipers and pagans among the people under the protection of Muslims - dhimmis, in addition to the people of the books, served to ensure religious harmony in their time.

6. Muhammad Shaybani took a more advanced approach to the science of siyar than other jurists and introduced several innovations. In particular, he gave a broader interpretation of the concept of "territory" in international relations and recognized the possibility of agreeing with the territories called "Darul Harb" in his time. His opinion led to a change in the concept of territory in the international relations of Islamic law, and since his time, the concept of dividing the world into three territories - "Darul Harb", "Darul Islam" and "Darul Ahd" was adopted.

7. In his writings, Muhammad Shaybani highly valued the role of the ambassador in the development of diplomatic relations and believed that his inviolability, regardless of nationality and religion, should be fully ensured. He

also emphasized that adherence to the agreements made with tribes and states is the main requirement of Islam.

8. In the work "Al-Siyar al-Kabir" special attention is paid to the prevention of wars and adherence to the principles of humanity in this process. In particular, the rules of humanitarian law such as the implementation of Jihad only with the permission of the head of state, not to take up arms against children, women, the elderly, and monks and ascetics who devote themselves to the service of religion in the course of the war, are described in detail in the work.

Based on the results and conclusions obtained during the research, the following suggestions and recommendations were put forward:

1. Taking into account that the work "As-Siyar al-Kabir" is an important source of international relations in Islamic law, preparing the selection of the work in Uzbek.

2. Preparation of a monograph entitled "Mohammed Shaibani's Role in the Development of the Science of Siyar" in order to convey the scientific heritage of Muhammad Shaibani, which is important in the history of international relations, to researchers in the field of Islamic studies

3. To introduce the subject of "Fiqh of International Relations" to the educational programs of "Islamic Law" and "Fiqh" subjects held in educational institutions based on the works of Muhammad Shaibani on international relations.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ЖУРАЕВ ШУКУРИЛЛО РАХИМОВИЧ

**ОСОБЕННОСТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ
ОТНОШЕНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МУХАММАДА ШАЙБАНИ**

24.00.03 – Учение фикха и калама. Теология

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)
ПО ИСТОРИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2021.1.PhD/Tar893

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Ученого совета вуза (www.iiau.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz)

Научный руководитель:	Юсупова Нигора Жалолиддин кизи доктор юридических наук, доцент
Официальные аппоненты:	Ражабова Мавжуда Абдуллаевна доктор юридических наук, профессор Нажмиддинов Зафар Хошимжонович кандидат исторических наук, доцент
Ведущая организация:	Ташкентский государственный университет востоковедения

Защита диссертации состоится «___» сентября 2022 года в _____ часов на платформе Головного научно-методического центра заседании Научного совета DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 99). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «___» августа 2022 года.

(реестр протокола рассылки № 7 от «11» августа 2022 года)

Д.Р.Махсудов

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, доцент

С.А.Рустамий

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования: выявление специфических особенностей регулирования международных отношений, описанных в трудах Мухаммада Шайбани.

Объект исследования: произведения Мухаммада Шайбани о международных отношениях.

Предмет исследования: проблемы отношений между представителями различных религий, вопросы дипломатических отношений, а также проблемы, связанные с предотвращением войн и поддержанием мира, изложенные в произведениях Мухаммада Шайбани.

Методы исследования: в диссертации используются методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, абстрагирования, объективности, исторического, хронологического, контент-анализа текстов, сравнительного и проблемного анализа.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

в труде «ас-Сияр аль-Кабир» в результате исследования установлено, что описанные в произведении Мухаммада Шайбани «ас-Сияр аль-Кабир» правила, установленные аббасидскими правителями и судьями в отношении зимми (немусульман, находящихся под покровительством мусульман), в том числе язычников и огнепоклонников, живших в то время, помимо «ахль аль-китаб» (иудеев и христиан), послужили сохранению атмосферы межрелигиозного согласия;

основным доводом для признания сочинений Мухаммада Шайбани «ас-Сияр ас-сагир» и «ас-Сияр аль-кабир» первоисточником в международных отношениях аббасидского халифата доказывается тем, что аббасидский правитель Харун ар-Рашид ввел систему обучения будущих правителей по этим книгам в присутствии ученых;

на основе взглядов Мухаммада Шайбани в исламском праве еще в VIIIв. были закреплены такие принципы международного гуманитарного права, направленные на защиту гражданских лиц в конфликтах, как неприкосновенность детей, женщин, стариков, монахов и аскетов, посвятивших себя служению религии;

на основе понятия «дарул ахд» (мирное соглашение с немусульманскими странами), введенного в науку фикха Мухаммадом Шайбани, обосновывается тот факт, что еще на первоначальном этапе исламской государственности существовал принцип мирного сосуществования на договорной основе со странами, воспринимаемыми как враждебными из-за религиозных разногласий.

Внедрение результатов исследований. На основе разработанных заключений и рекомендаций по результатам диссертации по теме «Особенности регулирования международных отношений в произведениях Мухаммада Шайбани» были внедрены следующие предложения:

в результате исследования установлено, что описанные в произведении Мухаммада Шайбани «ас-Сияр аль-Кабир» правила, установленные аббасидскими правителями и судьями в отношении зимми (немусульман, находящихся под покровительством мусульман), в том числе язычников и огнепоклонников, живших в то время, помимо «ахль аль-китаб» (иудеев и христиан), послужили сохранению атмосферы межрелигиозного согласия. Полученные научные выводы были использованы в подготовке по заказу Международного научно-исследовательского центра имама Матуриди пособий под названием «Актуальные опровержения » и «Умеренность против фанатизма». (Справка Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 24 февраля 2022 года № 02-03/1262). В результате произведение Мухаммад ибн Хасан послужило для проведения анализа, для того чтобы показать воспитательное значение принципа межрелигиозной гармонии, выдвинутого в трудах Шайбани;

в результате исследования установлено, что описанные в произведении Мухаммада Шайбани «ас-Сияр аль-Кабир» правила, установленные аббасидскими правителями и судьями в отношении зимми (немусульман, находящихся под покровительством мусульман), в том числе язычников и огнепоклонников, живших в то время, помимо «ахль аль-китаб» (иудеев и христиан), послужили сохранению атмосферы межрелигиозного согласия. Научные выводы по данной теме, вошли в содержание пособий «Марифат Гульшани» и «Марифат Зиёси», подготовленных на основании заказа Управления мусульман Узбекистана. (Справка Управления мусульман Узбекистана № 500 от 28 февраля 2022 года). В результате указанные научные выводы используются в деятельности органов самоуправления граждан и активистов микрорайонов, направленных на пропаганду веротерпимости, предупреждение межконфессиональных и межэтнических конфликтов, развитию деятельности помощников главных имамов по женским вопросам;

основным доводом для признания сочинений Мухаммада Шайбани «ас-Сияр ас-сагир» и «ас-Сияр аль-кабир» первоисточником в международных отношениях аббасидского халифата доказывается тем, что аббасидский правитель Харун ар-Рашид ввел систему обучения будущих правителей по этим книгам в присутствии ученых. Полученные результаты исследования в сфере исламской юриспруденции использованы при подготовке методического пособия «Важные вопросы и ответы» на тему «Формирование экстремистского течения джихадистов: цели и задачи» на основании приказа ГУ МВД Республики Узбекистан по борьбе с терроризмом и экстремизмом (Справка МВД Республики Узбекистан по борьбе с терроризмом и экстремизмом от 19.02.2022 № 17/2-371). В итоге, борьба с такими преступлениями, как экстремизм и терроризм, разъяснение общественности религиозных аспектов последствий таких преступлений, угрожающих развитию государственности, общества и жизни личности, послужили повышению правосознания и правовой культуры, религиозного знания граждан по этим вопросам;

на основе взглядов Мухаммада Шайбани в исламском праве еще в VIII в. были закреплены такие принципы международного гуманитарного права, направленные на защиту гражданских лиц в конфликтах, как неприкосновенность детей, женщин, стариков, монахов и аскетов, посвятивших себя служению религии. Результаты данного исследования использованы при подготовке системных сценариев передачи под названием «Буюк юрт алломалари» в эфире телеканала «История Узбекистана» (Справка №06-31-231 от 02 февраля 2022 года Национальной телерадиокомпании Узбекистана). В результате она послужила повышению духовности общества путем пропаганды идей гуманизма, миролюбия, просвещения, служащих повышению духовности, образованности и воспитания молодежи, выдвинутых в научном наследии наших ученых, внесших свой вклад в цивилизацию мировой науки и исламской культуры.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования апробированы в ходе 10 научных конференций и семинаров, в том числе на 4 международных и 6 республиканских научно-практических конференциях.

Опубликованность результатов исследования. По теме диссертации опубликована всего 21 научная работа. В частности, опубликовано 11 статей в научных изданиях и 1 статья в зарубежном журнале, которые были рекомендованы к публикации основных научных результатов докторских диссертаций ВАК Республики Узбекистан.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованных источников и литературы. Общий объем диссертации составляет 146 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (Part 1, Часть 1)

1. Жўраев Ш.Р. Ислом ҳуқуқида гувоҳлик масалалари // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент: 2007. – №1-2. – Б.70-71. (24.00.00; №17)
2. Жўраев Ш.Р. Ўзбекистонда виждон эркинлигининг ҳуқуқий асослари // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. – Тошкент: 2010. – №1-2. – Б. 51-52. (24.00.00; №17)
3. Жўраев Ш.Р. Бағрикенгликнинг олий намунаси // Ҳидоят. – Тошкент: 2013. – №5 –Б. 23. (24.00.00; №2)
4. Жўраев Ш.Р. Такфирчилик иллатлари // Ҳидоят. – Тошкент: 2016. – №7. – Б. 22-23. (24.00.00; №2)
5. Жўраев Ш.Р. Исломда халқаро муносабатлар илмининг ривожланиши ва ўзига хос хусусиятлари // Ислом тафаккури. – Тошкент: 2021. – №2. – Б. 8-13. (24.00.00; №1)
6. Жўраев Ш.Р. Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний асарларида ҳудуд тушунчасининг ёритилиши ва ўзига хос талқини // Ислом тафаккури. – Тошкент: 2021. – №3. – Б. 71-76. (24.00.00; №1)
7. Жўраев Ш.Р. Сияр илмининг ривожланиши ва ўзига хос хусусиятлари // Мотуридийлик. – Тошкент: 2021. – №2. – Б. 90-97.
8. Jo'rayev Sh.R. Development and specific features of «Siyar» science // The Light of Islam: Vol. 2021: Iss. 4, Article 6. – P. 48-54. (24.00.00; №17)
9. Жўраев Ш.Р. Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний асарларида диний бағрикенглик масалалари // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент: 2021. – №4. – Б. 33-37. (24.00.00; №13)
10. Жўраев Ш.Р. Ислом тинчлик дини // Ҳидоят. – Тошкент: 2022. – №1. – Б. 87-88. (24.00.00; №2)
11. Jurayev Sh.R. Characteristics of organization of international relations in the works of Muhammad Shaybani // Asian Journal of Multidimensional Research. – India, 2022. – №5. – P. 41-387. (№23; SJIF. 8.1)

II бўлим (Часть 2, Part 2)

12. Жўраев Ш.Р. Ҳуқуқий тафаккур ва ҳуқуқий онгни юксалтириш // Ўзбекистонда дунёвий ва диний кадрятлар уйғунлиги. II тўплам. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009. – Б. 18.
13. Жўраев Ш.Р. Диний таълимнинг ҳуқуқий асослари // Дунёвийлик ва динийлик ёшлар нигоҳида. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2010. – Б.252-255.
14. Жўраев Ш.Р. Таблиғчилар фаолиятининг ғайриқонуний моҳияти // Дунёвий ва диний илмлар уйғунлиги. Республика илмий-амалий анжуман маъруза тезислари тўплами. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2010. – Б. 150-151.

15. Диний-экстремистик сайтлар: ёшлар онги ва қалби учун курашнинг ўзига хос хусусиятлари // Дин ниқоби остидаги маънавий таҳдидлар ва уларнинг олдини олишнинг маънавий-маърифий ҳамда илмий услубий асослари. Республика илмий-амалий анжуман маъруза тезислари тўплами. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2013. – Б.234.

16. Жўраев Ш.Р. Ислом ҳуқуқида халқаро муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланишида Муҳаммад Шайбонийнинг ўрни // Замонавий таълимни ривожлантириш ва унга қаратилган креатив ғоялар, таклифлар ва ечимлар. Республика илмий-амалий on-line конференция материаллари тўплами. – Фарғона, Bestpublication, 2021. – Б. 143-146.

17. Жўраев Ш.Р. Исломда уруш ва тинчлик масалалари // Мотуридийлик таълимоти ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий конференция тўплами. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2021. – Б. 359-362.

18. Жўраев Ш.Р. Муҳаммад Шайбоний асарларининг мусулмон олами халқаро муносабатлари шаклланиши ва ривожланишини ўрганишдаги аҳамияти // Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2021. – Б. 82-85.

19. Жўраев Ш.Р. Вопросы войны и мира в исламе // Central Eurasian Studies Society International Scientific-online Conference on innovation in the modern education system. – Washington: CES, 2021. – P. 202-207

20. Жўраев Ш.Р. Мовароуннаҳр ислом илмлари ривожда имом Сарахсийнинг аҳамияти // Марказий Осиёда ислом цивилизацияси: ўтмиш ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий конференция тўплами. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2021. – Б. 115-116.

21. Жўраев Ш.Р. Муҳаммад Шайбоний асарларида ўзга дин вакиллариининг ҳуқуқий ҳимояси // Глобаллашув жараёнида исломни тушуниш муаммолари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: BOOK MEDIA PLUS, 2022. – Б. 79-83.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб,
ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Адади 100 нусха. Бичими 60x84 ¹/₁₆
Босма табағи 3. «Times New Roman» гарнитураси.
“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.

